

...Вийшовши з Нейштадта, ми цілий день йшли через ліси і 1 серпня щасливо прибули до Вільни, столиці Литви. Перш ніж увійти до міста, ми були змушені чекати на один візок з Данціґа, в якому везли вино до шведського табору. Однак через труднощі шляху і віддаленість цього табору ці вина були доставлені до Вільни. Місто розташоване в лісах, якими оточене з усіх боків. Зі східного боку воно має замок, із заходу — великі передмістя, оточене стіною, колись мало найбагатші будівлі, але під час пожежі 1703 р. було сильно зруйноване. Є в ньому Академія Єзуїтського ордену, при ній — чудова базиліка і багата крамниця пахошців. Сусідить з цією базилікою розкішний будинок великого литовського князя Сапіги. Є й багатолюдний ринок. Євангелісти мають там свого пастора і храм, але їхній пастор поза храмом і власним житлом не перебуває в безпеці і тому змушений ходити по вулицях переодягшись, щоб не бути поміченим студентами Академії Єзуїтського ордену. Ми знайшли притулок у будинку, що знаходився напроти князівського палацу, до якого в цей час з'їхалося 25 татарських возів, що повинні були доставити у шведський табір вино, горілку й інші продукти...

Потім ми прийшли в інше місто, під назвою Упировичі, де під відкритим дахом постійного двору ми провели ніч під дощем. Бажаючи купити що-небудь із харчів, я став обережно розпитувати жителів, чи не лютує в них зараза. Я зрозумів, що в будинку, сусідньому з нашим постійним двором, усі лежать мертві. У цей же день власника його було поховано...

З Великого Бобра ми йшли три милі по селищу Словіни, у якому насамперед помітили дерева і литовські плоди, що хоча й були кислими, однак їх жадібно поглинали татари і наші візники. Примітно, що в таких великих лісах, по яких йшли до Литви, ми не бачили ні птахів, ні зайців, а в містах і містечках не бачили садових дерев, що може навести на думку про недбайливість жителів. Будинки їх відстоять друг від друга на чималій відстані; у даний час вони зовсім не мають парканів; дахи в них засипані землею, а зверху покладені або жержинами, або соломою. Підлоги в них вигнуті, складаються з трьох рядів обополів, з яких у середині один ряд піднімається, інші з того чи того боку знаходяться трохи нижче...

Цього ж дня ми прийшли до містечка Павловичі і переночували біля цвинтаря під відкритим небом. Ми помітили в Литві, а згодом й на Україні, що цвинтарі знаходяться поза селищами, на якому-небудь піднятому чи окремому місці, прикрашеному високими березами, без сумніву, у наслідування іудеям, яких колись ховали в садах і під деревами. Ми також бачили в деяких місцях у гаях поховання знатних осіб біля тракту в споруджених з колод невеликих склепах. Особам нешляхетного походження до голови і до ніг кладуть на поверхні землі два великих камені, деяким установлюють хрест із невеликого деревця зверху могильного каменя, іноді могили прикрашаються квітами.

Наступного дня ми прийшли до Тетерина через ліси, що наводять страх через свою пустельність. Нещодавно ми почули в Словінах, що цими днями був узятий до полону Каніфер, волоський генерал, і з найближчого містечка був відведений до царя. Говорять, що цар відправляв там суд і був веселий і люб'язний... Угледівши Могильов, ми заночували під відкритим небом, без води, без сіна і з найбільшою небезпекою для життя... Наступного дня, 16 серпня, ми увійшли до міста Могильова. Це місто має глибокі рови й оборонні укріплення. Є біля нього і великі передмістя, хоча саме місто невелике.

...Цього самого дня (20 вересня) ми перетнули кордони Московії, дійшовши до московитського міста Мигновичі, розташованого між Смоленськом і Мстиславлем. Там ми почули, що Мстиславль спалено царем. Коли ми досягли відкритих полів, зупинилося все наше воїнство. Була ріка (Вяхра?), через яку московити хотіли зашкодити нам переправитися, але дарма. Король Карл, примчавшись до своїх полків, швидко взяв з однієї команди одного, з іншої двох воїнів, а також, маючи при собі тридцять воїнів, напав на московитські полки. Боролися запекло. Королівський кінь був убитий, тоді король зстрибнув на землю і, хоробро направившись уперед, подолав велику відстань. Там були

вбиті генерал-авдитор Гол та Розенштерн, а король, спритно схопивши коня Гола, уже без вершника, швидко поскакав.

...Не була помилковою вістка, що до графа Піпера від козацького воеводи Мазепи принесли листа, котрим запрошено короля Карла до Козакії,¹ та що граф Піпер цю дорогу радив королеві, обґрунтовуючи це тим, що до короля могла б приєднатися уся Козакія, яка його зголоднілим військам забезпечила б достаток продуктів і вояків, що їх легко було б завербувати за гроші, про які козаки мріють. Але граф Ренскельд, здається, від цієї дороги з важливих причин відмовляв і начебто пропонував дорогу на Смоленськ до ріки Двини. Він думав, що після визволення Двини від московських гарнізонів королівське військо мало би досить товарів з Риги, яка підпорядковувалась шведам. Казали, що Смоленськ був настільки охоплений панічним страхом, що про свою задачу шведам думав скорше, ніж самі шведи. Їх охопила жадоба повернути на свій бік козаків і Козакію, що була вельми врожайна і бойова. Вірилось, що до короля Карла перейде двісті тисяч вояків.

Отже, ми поспішали цілий день і цілу ніч аж до виснаження коней. Можна було бачити, що багато чистокровних коней, змучених довгим бігом, впало на землю і з вершників стали піхотинці. Можна було помітити, що багато возів було поламаних, і чулись різні здогади вояків про це нестримне повернення. В кінці йшла королівська артилерія, супроводжувана кавалерією, яка замикала шеренги. На неї напали більше грізним криком, ніж рушницями, калмики. Але між ними не знайшлось нікого, хто б відважився затримати постріл шведської рушниці. Ми одначе пройшли Колоджином, де на пагорбі стояла церква, в сусідстві з якою було декілька домів, спалених москалями. Ми вернулись до Пацкова ще й тому, що полк тілесної охорони, в якому їхав і наш віз, рухався дуже швидко, а зморених коней треба було трохи нагодувати. Трапилось, що ми відірвались від цього полку, блудили по горах і змушені були притримуватись Майєрового полку. З ним дійшли до села Глубики, де я в дітей якоїсь матері, що, здається, захворіла від страху перед шведами, купив за кілька копійок багато редьки. Копійка — це московська срібна монета, рівна польському півтораку. Тутешня редька була просто пожитком, і ми смакували ту найдешевшу страву, що була нам тепер і пізніше доступна.

Долинами й лісами ми повернулись до Молятичів, звідти через верхи, порослими горохом та іншими зрілими струковими, дійшли аж до перекритої новим мостом ріки, яку нам було вможливлено перейти одними з перших. Глибокої ночі ми попали до якогось довгого села, на яке після нашого відходу напало кілька московських полків, що їх відігнала менша кількість шведів. Носились чутки, що зі шведського полку Гйельма полягло в цій битві двісті вояків, а москалів тисяча.

29 вересня, саме на свято св. Михайла, дійшли ми до дуже великого міста Кричів, поділеного на три частини, з яких у одній з них на підвищеному місці стоїть дерев'яний радзивилівський замок. Тут є також чимало православних] церков. Один піп навчив мене тут] азбуки. Ми переночували в якомусь городі, в сусідстві з яким був будинок, що його сплюндрували наші слуги. Зранку наступного дня ці злодії мусили на мій наказ заплаканим жінкам усе повернути. Злодії були мешканцями Риги з Литви, вони звикли красти, лаятись і ненаситно жерти. Сам народ іронічно називає себе «Ундойч»². Коли одна з жінок побачила своє простирадло, зросила його сльозами і, розпачливо співаючи, його витягла, її невиразні слова годі було зрозуміти. Потім вона переді мною кілька разів аж до землі вклонилася. Я вперше тоді побачив цей звичай.

30 вересня, тобто в сімнадцяту неділю св. Трійці, ми перейшли через ріку Сож, на ній було два нові мости і текла вона до Кричева. Таким чином ми пройшли до 18 миль широких гір і до обіду дійшли до малого села, що звалось Костюковичі. Хоча полк, який ішов попереду, вже відійшов, а дальший ще не прийшов, ми все ж таки більше години просиділи посеред села, оточеного з усіх боків темними горами. Нам здавалось, що жодна небезпека нам не загрожує. Посеред гір є ще інше село, менше від першого, зване Каничів, в якому мене пан граф Піпер

через посередництво придворного священика Юрія Нордберґа запрошував приходити до стола Його Ясновельможности. Наприкінці лісу було третє село, до якого нам скриті в горах козаки принесли хліб, сир і яблука. Дістали ми теж сир і велику паляницю хліба, якою харчувались кілька днів. Тут ми придбали також гуску, яку пан Погорський обскубовував чимало годин, присмажуючи її на відкритому вогні. Вона цілком почорніла й засмерділась, але й так нам смакувала. Це було 3 жовтня.

Наступного дня ми увійшли до торф'яної місцевості, де застряло багато возів; наші, на щастя звільнились. В суботу, тобто 6 жовтня, ми подолали ці гори, дикість яких тяжко описати будь-яким пером. Всі полки не тримались однієї дороги, але ввійшли до Козакії трьома шляхами. В багатьох місцях зголоднілі вояки мусили зрубувати дерева й на довшому відтинку пробивати собі дорогу. Час від часу дорога була настільки вузькою, що віз через повалені дерева не міг проїхати, їх треба було відсунути або порубати. Багато було змордованих коней, котрі ледве могли йти вперед, а не те що тягти завантажені вози. Коли загруз один віз, інші мусили зупинитись, бо ж, оскільки пробували обійти, діставались до більшої біди й затримувались ще більше. Вершники, одначе, гнали коней і через найгустіші зарості, що були по обох боках обозів. Виникали часті крики, сутички, прокльони, коли один не хотів або не міг уступитись іншому. Обозники лялись, оскільки хтось інший затримував. Коней немилосердно частували палицями. За цих 14 днів здохло кілька сот коней, інші були настільки зморені, що ані стояти, ані їсти не могли. Час від часу ми дивувались жорстокости шведів і литовців, що так чинили з кіньми.

З цих гір дерева відвозяться аж до Риги, бо ж вони настільки високі й товсті, що можуть бути і для найбільших кораблів. Дотепер я таких високих і рівних дерев не бачив. В приморських затоках з них виготовляють щогли, а одна така щогла коштує в Ризі 150 таларів.

Вибиваючись із гір, дістались ми до великої ріки, через яку був міст. Близько сіл Високе, Симонівка і Шеверди прийшли ми до троїстого села Дроків, в якому ми поховали майстра Маґнуса, що недавно в горах захворів. Був це чоловік милий, говірливий і, завдяки своєму язикові, став відомий поміж вельмож і навіть самому королеві. Він теж листувався з різними людьми. Зате був, одначе, безсоромний і пристрасний читач «Соломонової голубки» — магичної й богохульної книжки.

У Дрокові ми пробули 14 днів, хоч, правда, натягнули шатро під голим небом і перетерпіли вельми сильний мороз. Немалий хаос спричинив шведам генерал-майор Лаґеркрон, котрому король наказав іти просто на місто Стародуб, яке на наказ Мазепи було готове здатися. Лаґеркрон з прямого шляху збився й заблукав. Прийшов до нього пізніше, коли воно вже мало новий московський гарнізон. Відчутна була теж поспішність короля в переходах через гори, бо ж коли б король залишився на другому боці гір ще бодай два дні, міг би з'єднатися з генералом Левенгауптом, що ось-ось підходив з дванадцятитисячним військом і з навантаженими всяким товаром возами. А оскільки це не сталося через те, щоб москалі не ввійшли до Козакії скорше, ніж шведи, цар 18 жовтня з усією своєю армією напав на графа Левенгаупта, котрий біля міста Шклове перейшов через Дніпро і дістався аж до ріки Сожі. Граф натискові царя три дні героїчно протистояв, але тому, що не мав усі полки разом, бо ж, здається, два відрізані вернулись до Риги, всі вози обозу, що їх було аж сім тисяч, дістались до рук москалів. Гармати москалі вкидали до води, більшість вояків впала в бою, а сам граф Левенгаупт із шістьма полками, перемагаючи дві глибокі й широкі річки, що на них були мости, згаданими горами поспішав до нас. Він, одначе, доки не дійшов до короля, не міг довідатись, де він є зі своїм військом. Ми вірили, що з ним прийдуть продукти, напої й одежа, але він — нещасний — прийшов з порожніми руками і був вельми пригнічений несподіваними змінами. Говорили, що він сам у цій баталії утратив шістьдесят тисяч злотих. Яку, одначе, втрату мали інші офіцери, купці й маркетани?

9 жовтня, коли шведи відзначили свято св. Михайла, після служби Божої запросив нас граф Піпер на обід, на якому були теж пан Гермелін, пан генерал-майор Майєрфельд, родич графа, і доктор Мальмберґ, пан Клінґенст'ерна, пан військовий суддя Лілієст'ерна і я з другом своєї

подорожі. І місцем, і всяким родом послуг відзначував мене граф, піднімаючи після обіду за моє здоров'я келих доброго токайського вина, підкреслюючи цей тост нюрнберзьким здоров'ям. Коли, одначе, я цю загадку не зрозумів, доктор Мальмберг з Клінгенст'ерном, що сиділи біля мене, пояснили мені, що нюрнберзькі купці, подорожуючи, випивають за звичкою за здоров'я своїх жінок. Вони просили, щоб я цей келих випив одним тягом. Він вміщав, одначе, лиш дві-три ложки. Коли б я не випив, пан граф подумав би, що я не згадую його дружину сердечним почуттям, бо ж не хотів за один раз спорожнити келих, поданий мені за здоров'я його дружини.

Наступного дня ми почули, що між паном Піпером і паном Ренскельдом була тяжка перепалка, бо ж граф Піпер радив королеві ввійти до Козакії, хоч це загрожувало великими труднощами для війська, навіть смертю для багатьох. Король між тим наблизив своє військо до сусіднього міста Мгльни, і хоч його мешканці спочатку чинили йому досить сильний опір, побачивши, що справа програна, втекли одної ночі до гір. Король тут здобув усяке їство й питво, а на пам'ять наказав збурити міські вежі. Від пана Мартіні, мадяра з Модрої⁴, прапороносця шведів, дістали ми в подарунок окутий залізом віз і двоє коней. Його віз нам знаменито служив усю зиму.

Після двох тижнів ми за сильного морозу 21 жовтня вирушили далі. Через півмилі зупинились на якійсь рівнині, оточеній з усіх боків горами. Біля лісу був там якийсь дім, і ті, що до нього ввійшли, були біля півночі стривожені селянами, які ховалися в лісах. Ми, одначе, недалеко хижки відпочивали під возами, що були прикриті розпростертим шатром. Але ж як могло нас врятувати від страшного морозу полотно?

Вранці хотів я купити пляшку горілки, але був тричі обдурений. Тут був ризький громадянин котрий пообіцяв принести її від якогось сусіднього купця. Але цей приніс меншу мірку і третину затримав для себе. Коли вертав мені решту грошей, був при цьому його приятель, який заховав між пальцями кілька копійок чи півтораків. Я це побачив, але вирішив краще мовчати. За три ринських роздобув я пляшечку, до якої не ввійшло навіть півміри, яку вживають у тренчанській столиці.

22 жовтня ми пройшли чверть милі через гори, дороги в яких, зарослі лісами, треба було прорубувати. Це робили вояки. Знову нам довелось переночувати в заліснених горах.

Тут був якийсь капітан, званий Гевальтігер, що був здеградований у своєму званні. Він взяв на свій віз якогось вмираючого молодика і, хоч сам не мав слуги та що хоч кілька ночей його окрадали злодії, всю вину складав на Бога, якого жакливо лаяв, кажучи, що він панує несправедливо та що все, мовляв, діється за абсолютним призначенням долі. Він сам, мовляв, жив побожним життям, але не мав ані одного слуги і мусить сам ним бути. Цей фарисей, котрого я з цього приводу кілька разів вилаяв, приготував для того молодика яму, за що я його похвалив. Всі інші, одначе, говорили, що цей капітан був для мертвого милосердним не зі щирого й християнського почуття, але тому, що хотів його гроші та інші речі. Казали, що таке почуття називається шведським воєнним милосердям.

23 жовтня, після покорення дикого трьохмильового лісу, ми прийшли до Костеничів, звідти до села Білан, де побачили по обох боках шляху майже сто могил. Були вони не такі як всюди, але далеко від королівського шляху. В минулих століттях з цього войовничого народу були саме тут поховані сотні тисяч впалих у бою людей. Подібні могили побачили ми й біля рік, де була переправа. Пан граф Піпер сказав, що бачив такі самі, додаючи, що військовий перехід через ці вісімнадцятимилеві широкі гори є небезпечний, та що їх без втрат не здолали війська інших королів, лиш тільки короля Сігізмунда, Стефана Баторія і нашого Карла.

Місто Костеничі було москалями випалене. Залишилась лиш церква, монастир і декілька домів, біля яких ми за вельми сильних морозів пробули ніч. Підняв нас з лісів королівський наказ, змушуючи продовжувати дорогу аж до дванадцятої години ночі. Тут ми почули, що в щетинського купця Генріха Рінтельна польські слуги украли триста талярів і втекли до ворога.

З Біланів ми скоро дійшли до села Юрковичі, де відпочивали на городі якогось шляхтича. Нестерпний мороз змусив нас пошукати квартири. Генерал-квартирмайстер, будучи ще

скорше пожаданий придворними духовними, надав нам помешкання спільно з генерал-візмайстером. Не хотючи бути тягарем для злого чоловіка, ми радше хотіли зайняти якийсь порожній, але теплий будиночок. Що значить прийти з великого морозу до теплого дому пізнали ми аж тоді, коли відчули, що всі наші сили відновлюються.

Наступного дня через село Понурівку дійшли ми до Межінок, де нам було надано добре мешкання. На третій день ми звідти рушили до міста Стародуба, яке мав зайняти генерал-майор Лагеркрон, який був туди надісланий раніше. Так дійшли ми до вельми великого села П'ятовське, в якому в одній частині розквартирувався Найясніший король, у другій — польовий маршал, у третій — інші вельможі разом із нами. Звільнила нам місце школа, з якої ми у двадцять першу Троїсту неділю, тобто 28 жовтня, рушили до Стародуба. Ще ми не пройшли й півмилі, як наш слуга, що керував возом, зі стрімкої гори перевернув його і я, закутаний у плащ, полетів коміть головою. При цьому паді я відчув біль серця, спричинений ударами складених на ньому рук. Цей біль тривав кілька тижнів.

Під горою було мочаристе місце, а на другому боці було видно метушню калмиків, які в тумані, який їм вельми сприяв, гострили зуби на шведські вози. Місто було довше, ніж чверть милі, оздоблене церквами. Якийсь шведський вершник, бажаючи випробувати геройство калмиків, рушив їм назустріч, але вони при нападі використали довгий об'їзд, і скільки разів швед наступав на одного калмика, стільки разів той другий, пришпорюючи коня, відступав.

Залишивши місто ліворуч, їдемо через гірки по п'ятах королівського двору. Щойно, однак, ми вийшли на відкрите поле, побачили, що передні вози надто поспішають, а за ними королівські на якийсь час зупинились. Їдемо єдиним нашим возом і, відділені від передніх і тих, що за нами, раптово бачимо, що галопом навпроти нас скаче яких двадцять калмиків. Що робити? Догнати інших ми не могли б, бігти назад до своїх було би теж небезпечно. Наш кучер не звик керувати возом в запряжці, а ворог не був далеко від пострілу рушниці. Але в біді допоміг Бог. Він додав кучерові сил і той — проти нашого сподівання — гнав коней якомога швидше. Я при цьому, підбадьорений співмандрівником, піднятою палкою замість рушниці, наганяв страх на ворогів. Але вороги, побачивши, що королівські війська приходять нам своєчасно на допомогу, перестали нас переслідувати. Ці королівські вояки називаються *Einspänniger zur Bedeckung*.

Уникнувши небезпеки, ми радо заспівали: Дякуємо, Захиснику наш, за охорону. В цей день Ти нас доглянув, зберіг від ворогів і т.д.

Але це ще не був кінець нашої біди. Нам треба було подолати мочарисько, де під вагою старих і переповнених возів і ними глибоко занурених у мул дерев затримався на пару годин один віз, а ми, всі останні, мусили зносити дикий вітер, доки вояки визволили цей віз з мулу. Деякі вершники, зробивши пару кроків поза кепсько утрамбованою дорогою, поспішили й загрузли глибоко в болоті, довго не маючи змоги зрушити ані вперед, ані назад.

Біля десятої години ночі дійшли ми до якогось села, де роздобули чимало соломи, а від ризького капітана Федора — буханець недопеченого й вельми чорного хліба, котрий однак зголоднілим знаменито смакував. Мені, правда, недавня недуга відібрала легке ожиріння. Це посилило апетит і таким чином смакувало мені все, що було під руками. Коли б я перед тим з'їв трохи більше капусти, гороху, буряків, редьки, риби, а ще й свинини, мусив би зносити біль шлунку. Довелось переконатися, що Божа доброта поборює слабкість природи.

Вранці 29 жовтня ми входили до довгого села Білоруча, де дістали добрий нічліг і в домі знайшли багато овець, гороху, городини, муки й струковин, котрими ми протягом двох днів харчувалися, взявши трохи гороху з собою. 1 листопада нам довелось переночувати серед гір без вогню через обледенілі дерева, котрі не могли запалитися. Під сильним вітром не могли ми довго ні стояти, ні лежати. Він нам обпікав обличчя, пронизував усю істоту, не допомагали навіть часті ковтки паленки. Цей мороз вельми зашкодив нашому здоров'ю.

Ясної днини ми вирушили через гору й мостик, котрий нас трохи затримав. Подолавши тримильний верх, дійшли ми 2 листопада до Угородку, тричастинного села, де дістали разом з генерал-візмайстером помешкання.

Увечері 2 листопада мої супутники грали в карти, хочаби так задобрити генерал-візмайстера, котрий їм нагадував за помешкання. До мене приєдналося більше гравців. Один з них був вельми добрий. Своїм шахрайством візмайстер видурив понад тридцять золотих. Пізніше всі казали, що будуть уникати його товариства, щоб не оплачувати так дорого теплий відпочинок.

З листопада через село Хмелинка прийшли ми до Ларинівки, де в якомсь шляхетським домі натрапили на велику бочку не зовсім доброї горілки, яку продавали за досить низьку ціну. Нею ми наповнили всі свої пляшки й пізно вночі прийшли до якогось села, де селяни напали на шведські вози. Шведи їх калічили, а нам дісталась у одного з них корчма.

Спершу нам попались на очі дві жінки. Коли дістали від нас гроші, принесли нам кілька яєць, котрих ми не бачили вже п'ять місяців. А тому, що ми вже раніше повчилились, що це покоління смертників охоплене тугою за сріблом, дали до рук настрашених жінок і їхніх дітей більше грошей, наказавши їм, щоб були добрими й для інших. Потім нам показався ґазда, що мав перев'язану голову й закривавлене лице. Він, принісши таким привітним гостям трохи горілки, взяв подані гроші. Коли відійшов, за його прикладом пішли ті дві жінки, залишивши нам своїх малих дітей. Перед тим ми їм сказали, що з такими дітьми не знаємо що робити, лиш те, мовляв, що їх ніжно доглянемо. Їм здавалося, що будемо з ними грубо поводитись або що їх візьмемо до нашого табору. Ті, що мене послухали й побачили, що були ошукані, обікрали наступного дня яму, що була поруч дому. В ній цей ґазда мав полотно, сорочки, козацьку шапку, що її потім Гаасові продав якийсь пан, хочаби мати свою частку з єгипетської користі.

Після сходу сонця, в двадцять другу неділю після св. Трійці, коли всі інші рушили, ми більшу частину дня залишились у нашій корчмі, не бажаючи нічого знати про небезпеку, що її могло б нам спричинити хоч би двоє озброєних селян. Один з нашої дружини, на ім'я Маєр, залишений своїм спільником Ґрундом для купівлі горілки, що її там було чимало, до нас уже не вернувся. Напевно, козаки його вбили. Він мав одягу, оздоблену золотими шнурами й невідповідну ні для його стану, ні для подорожі. Був це, отже, бідний чоловік. А цю одягу з чоботами, оздобленими блискучим золотом, купив досить дешево. Щоб його гонор позначився на його одяжі, брав її для щоденного вжитку. Ніщо йому не перешкоджало — ані наші відради, ані живі приклади шведських вельмож. Ті, якраз, окрім деяких випадків, коли хотіли відзначити маєстат свого короля, одягалися у ворожій країні якнайдешевше, наслідуючи приклад свого короля.

Того ж дня дійшли ми до Новгород-Сіверського, головного міста північноукраїнського воеводства. Крім невеликого поєдинку з московським гарнізоном, не могли ми нічого особливого помітити. Трохи від нього показала нам бруківка, що збігала з вельми стрімкої гори до розпростертої внизу рівнини. Коли ми помітили, що передні вози не можна було нічим гальмувати, разом з іншими почали шукати безпечніших шляхів. Уникаючи Скілли — натрапили на Харібду. Коли ж ми поспробували спустити віз густими кущами, він зірвав коней і одного з них, що впав на землю, затиснув між густі дерева, з яких гурт наших людей ледве міг його витягнути. Коли цей віз звідти витягли й хотіли оволодіти ним без коней, лиш ручним керуванням, він дишлом ударив свого пана й поранив йому ногу. Деякі фурмани, побачивши, що вози прудко з'їжджають, а потім і перевертаються, скидали речі, що їх везли, на землю, боячись, щоб їх не зривала з місць їхня вага, хоч і так не були певні у їх безпеці. Коли вже день кінчався, кожний хотів скорше прийти до помешкання першим.

Найясніший король, залишивши сутичку з вояками, наздогнав наш віз і на якийсь час зупинився, зосередивши на мені свій зір. Через шапку, яку він вперше тепер взяв на голову, годі було його пізнати. Коли нарешті ми його пізнали, зняли свої капелюхи, а він, усміхаючись, відійшов. Ми, однак, перемігши недавню незгоду, глибокої і темної ночі дійшли аж до села Ґірки. З огляду на те, що годі було пройти вузькою дорогою, переповненою багатьма возами, переночували ми під голим небом на початку села, поблизу наповненої соломною стодоли. Ми зайняли призначений для нас будиночок і пробули тут від 5 до 10 листопада, щоденно слухаючи вибухи гармат, якими москалі намагались затримати переправу шведів через Десну.

Саме тоді прийшов Ясновельможний князь козаків Іван Мазепа з невеликою кількістю свого легкого війська. Його відвели до короля Карла, де в його тутешній резиденції відбулася авдієнція і обід. Був це день 8 листопада, пам'ятний його приходом і прийняттям. Згадаю про цьому подію, про яку я згодом довідався з різних джерел і від різних людей.

Іван Мазепа в своїй молодості служив при дворі польського короля у якогось визначного королівського міністра, який його застукав при перелюбстві з його дружиною. За це його вкинули у велику бочку, наповнену текучою смолою. Коли його витягли, вкинули до пір'я, яке цупко обліпило все його тіло. Потім його, оберненого обличчям до хвоста, посадили на коня, зв'язавши ноги під кінським черевом. Так він, подібний до огидної потвори, промчав на коні дев'ять миль, аж поки його не занесло до якогось знайомого йому шляхтича. В нього він випросив одягу і, зганьблений, поїхав не до Польщі, в якій родився, а до Козакії, яка прославлена істориками як пристановище злочинців, злодіїв і найстрашніших розбійників. Але тому, що він був шляхетського духа, Царська Величність, після смерті його попередника, призначила його воєводою козаків.

Муж цей є більше 70-ти років, має мужнє обличчя, створене для козацького генія. Говорить латинською, польською й російською мовами, володіє великими багатствами, котрі назбирав з платні Царської й польської Величності, як також зі своїх великих прибутків і з щорічних податків своїх підданих. Бо ж і вся Козакія належить на все життя цьому воєводі. До числа своїх придворних він вибирає кращих зі своїх підданих і з власної волі дає до вжитку міста й села. Від інших, однак, він сам приймає податок за ужиток і від кожного орендаря бере щорічно один, два, або й більше польських золотих. У всіх містах і визначніших селах він має свої курії, господарства, пивні й винні корчми.

Півстоліття до того козаки всіх своїх начальників і земських панів, а також жидів і духівників Ісусового Товариства, які їм поступово відбирали церкви, повбивали й оголосили себе вільними, навіть коли після страти їх воєводи у Варшаві рукою ката польська республіка з ними твердіше поводитись, утікали до царя, а на призначеного воєводу перенесли все право побитих панів. Цей, однак, узаконив полковників, які називаються «полковники», а з них одні «городові», звані так згідно з фортецею, як: стародубський, чернігівський, сумський, ніжинський, охтирський, лубнянський, переяславський, прилуцький, гадяцький, полтавський або український, миргородський, чигиринський, уманський, торговицький, брацлавський, білоцерківський, паволоцький, кальницький, могилівський поблизу Татарії. Інші є добровільницькі, як хведківський, кожухівський, Синиця, Танський і Галаган, котрий був спершу воєводою запорозьких козаків — людина вельми багата, що поселилась у Чигирині й дістала сучасного наступника на ім'я Кошовий.

Все це складає положення Козакії, яка починається на Волині й Поділлію і поширюється через обидві ці провінції аж до ріки Дніпра, тобто Бористену, а від нього забігає аж до смоленського воєводства через північносіверське, довжиною більше 180 польських миль. Її головою й метрополією є Київ — місце перебування митрополита, який бореться за першість з митрополитом московським і буває затверджуваний константинопольським, олександрійським і ерусалимським. Після Варлаама Ясінського наступив року 1708 Йоасаф Кроковський, митрополит Київський.

Козаки однак діляться на українських, на т.зв. запорозьких, бо живуть «за порогами», за так званими місцями, на котрих мусять переправлятися через Дніпро на своїх човнах. Ці запорожці займають понад тридцять миль і мешкають на берегах Дніпра, який утворює там найбільше островів. Їхньою метрополією є Січ, пограбована й спалена москалями після союзу козаків з шведським королем. Козаки діляться теж на бугоминських, що є сусідами з рікою Буг, на донських, які мешкають біля Дону і подібні на татарів. Оскільки запорожці самі не мають жінок, їм заборонено затримувати будь-яку жінку більше одного або двох днів, щоб, само собою, могли бути наготові й відважніші у війнах. Це мають від амазонок, котрі колись мали своє королівство недалеко від цих країн.

Запорожцям, однак, дозволяється відвідувати жінок, оскільки мають їх подальше від Запоріжжя, але до нього приводити їх забороняється. Навіть через нестачу жінок не грозить цьому роду небезпека, бо ж приплив різного роду прибул із сусідніх країв постійно зростає. Коли, отже, через різні провини такі люди не можуть ужитися на батьківській землі, Запоріжжя їх приймає з гарячими обіймами, їхньою мовою ці козаки говорять: козаки українські, запорізькі, бугминські, донецькі, воєвода котрих зветься Некрасов¹¹. Козацькі вояки називаються «сердюки».

Але повернемося до Мазепи. Він прийшов до короля з малою кількістю вояків, які замість прапора несли довгу жердину, верх якої був оздоблений позолоченою кулею з великою кінською гривною. Це була хоругва воєводи, інші були менші, частково з кулями, частково з шовку, котрий був означений знаком хреста, але згадані гривни вже не мали. Після авдієнції Мазепа сидів за столом з Найяснішим королем, який сам зайняв один бік довжелезного стола. На другому боці стола, праворуч від короля сидів Мазепа зі своїми вельможами. Їх було, здається, десять. Між ними був сестрінок Мазепи, маршал Войнаровський, що займав лівий бік проти Мазепи. Під час майже годинного обіду Королівська Величність не промовила ані слівця, вони, однак, між собою двічі вчиняли гармидер. Було чимало шведських міністрів, які хотіли бачити Мазепу.

Коли закінчився обід, король, захочений новиною, попросив принести мазепинську хоругву. Мазепа, однак, відійшов до своїх частин, розташованих в сусідніх, переповнених шведами місцях. Він з великою небезпекою вирвався з московських рук, хоч цього хитрого лиса нелегко було піймати до пастки. Маючи в собі польський дух, він більше бажав добра полякам і шведам, ніж москалям, хоч це чудово приховував. Після недавньої перемоги, здобутої над графом Левенгауптом, удаючи радість, наказав своїм гарматам на честь Царської Величності стріляти стільки разів, скільки випив чарок вина за здоров'я Царського дому. Між своїми придворними Мазепа мав одного шведа, котрого випробовував різними жартами. Коли ж переконався, що він своєму королю вірний, вшанував його чаркою за здоров'я шведського короля, перевірів, чи хоче йому вірно служити і, взявши в нього присягу, надіслав його до короля Карла.

Щоб, однак, не викликати у царя супроти себе підозріння, що й так уже розійшлося між людьми, післав до царського двору свого сестрінка, польового маршала Войнаровського. Коли той зголосився на прийом до Шереметьєва, був прийнятий й почув, що для нього й для воєводи Мазепа та його прибічників уже підготовлено кайдани. Войнаровський, як тільки зник йому сперед очей, негайно почав у темряві ночі втікати, дійшовши щасливо до шведського табору. Виправдовуючи цей нерозважливий вчинок свого сестрінка, Мазепа зараз же надіслав цареві листа. Скликавши між тим приблизно тридцять надійніших полковників, він у них запитав: що треба робити і до кого хочуть вони приєднатися? Цар, мовляв, усі їхні вольності порушив: наслав до козацьких фортець московське військо, кожного року вимагає більшу кількість коней, відмовляється давати козакам обіцяну плату, відторгнув перед трьома роками три полки, які були до Козакії приєднані з Воротинського воєводства. Навпаки — від шведського короля, що перебуває вельми далеко, їхнім вольностям нічого не загрожує. Можна навіть думати про їхнє поширення. Король Карло ретельно дотримує своє королівське слово, їх не хотітиме залишити, оскільки приймуть його зверхність. Він дотепер постійно перемагає, а він — Мазепа — є вже на порозі смерті, але хоче всі свої сили і всю свою кров пожертвувати на спасіння своєї Козакії. Після цього всі з великою відповідальністю приєдналися до волі свого воєводи і, склавши присягу мовчання, відійшли.

Між ними був, однак, один зрадник¹³, котрий негайно таємно подався до царя, хочачи повідомити йому про все, що сталося. Мазепа, бажачи випередити його зраду, пише цареві повного відданості листа. Просить його дати наказ щодо того, чи має даліше вичікувати, або чи має рушити проти шведів. Цього листа віддав він котромусь зі своїх вірних слуг, наказавши йому якомога перегнати зрадника. В той час, коли зрадник гарячково списував мазепинські акти, його випередив з листом посланець Мазепа. Після доносу зрадник був катований, але й після мук цей перебіжчик твердив, що Мазепа зрадив. Його, однак, мучили і вдруге. Не дочекавшись перевірки, його мучили і втретє. На цей раз все раніше сказане він заперечив. Ця його поведінка викликала ще більшу підозріливість у царя, який ще раніше знав, що цей перебіжчик злий на свого воєводу Мазепу, який вчашав до його жінки¹⁴.

Таким чином нещасний зрадник був відісланий назад до воєводи, який дав наказ стягти йому голову. Коли після Мазепиною переходу до короля була доведена його правота, Царська Величність заопікувалась його жінкою й дітьми, а замок Мазепа наказав цар спалити. Інші міста, а головне Білу Церкву, де знаходились скарби Мазепа й багатьох козаків, було оточено царськими військами. Наказ був виконаний скорше, ніж очікувалось. Міста Мазепа дістались цареві. Самого Мазепу цар замінив стародубським полковником Скоропадським, а Мазепине ім'я, прибите на шибениці, було — якщо вірити чуткам — позбавлене честі у всій Московії і Козакії.

Ми між тим 10 листопада рушили з села Гірки через село Ігнатівку, де побачили чимало мазепинських вояків, які спостерігали за шведами, що відпочивали. На сусідній гірці ми побачили дерев'яну церкву й монастир, оздоблений кількома чудовими вежами. Подібного до нього зовні ми ще в цих краях не бачили. Того ж дня ми через мочариська й гори дійшли до якогось села, де нам треба було чекати цілих шість днів. Але через те, що шведська

Королівська Величність стягла сюди свої частини, не могли ми вимагати помешкання. Довелось по-військовому зробити солом'яні будки, що були подібні до свинських.

Тут ми знайшли пана Сільмана, посла Королівської Величності пруської при шведському таборі, крєвного Високодостойного пана графа Ренскельда, польного маршала. Він завів нас до цього Найяснішого мужа, з яким ми ще не мали нагоди познайомитись. Він дивувався й приписував особливому Божому провидінню, що ми за такої лютої зими й небезпек залишились живі й здорові, знаючи, що наша кухня забезпечується погано, запросив нас до своєї.

До цього села прийшов утікач з Московії — ризький міщанин Гофман, що був недавно полонений і призначений якимсь російським генералом головним кухарем. Він повідомив, що до міста Стародуба прибула Царська Величність. Король у цей час керував переправою через ріку Десну і відбивався від москалів, які захищали другий берег.

Як де, так саме тут проявилась Карлова військова мужність. Особливо звертав він увагу на гору перед Десною, бо ж саме тут планував він збудувати міст. На горі з'явився король зі своїми вельможами, вивчаючи розташування міста. Аж раптом прилетіла вогнева гарматна куля, вистрілена з мортири¹⁵ московським артилеристом. Впала вона біля самого короля, але коли всі наближені попадали на землю, король спокійно подивився на неї, зовсім не боячись за своє життя перед вибухом, якого не сталося, бо ж Бог його охороняв.

Король після цього підібрав кілька вояків, котрі спустились до ріки ставити міст, а з допомогою артилерії його щасливо завершили. Ворога били з мортирів, розставлених на горі за охоронними кошами. Таким чином за кілька годин міст через ріку було поставлено. Король тим часом з новою групою своїх вояків напав на перестрашеного ворога на самому березі, де забив двісті московських солдат.

Ми, одначе, 15 листопада зі згаданих солом'яних буд рушили далі й через гори дійшли до села Мезин, яке сусідувало з Десною. По дорозі побачили королівські ручні млини, колеса котрих, розміщені між віссями, крутять з кожного боку воза два хлопці, і борошно таким чином сиплеться через трясу сито, що є на кінці воза. Коли вози будь-коли зупинялися, вояки могли розпочинати молоти.

В селі Мезин нам довелося майже до півночі залишитись під голим небом. Коли потім деякі частини повідходили, ми зайняли будиночок, залишивши перед ним наші підводи зі скромним майном. З нього час від часу щось прихоплювали слуги наших ризьких купців. Так пропала навіть угорська сулія, в якій було трохи угорського оцту, сухарі й сіль, котра аж до нинішнього дня була в таборі найціннішою.

Ще за ясного дня ми перейшли річку й, побачивши московські трупи, прийшли на широко відкриту рівнину, де було безліч копиць сіна. Наше військо використовувало сіно замість дерева, запалюючи для цього великі копиці. Воевода Мазепа, котрому все це сіно належало, їхав за королем з трьома тисячами козаків. Був помітний зі своєю булавою, оздобленою кінською гривною і оточений шведами, призначеними йому для тілесної охорони.

Того ж дня, пройшовши три милі, дійшли ми глибокої ночі до села Чиплеївки, що завдовжки в півмилі. Тут королівські волохи запалювали безкінечні солом'яні вогні, які нам справляли веселий театр.

Призначену квартиру ми, звичайно, мали, але наш чоловік, що цим опікувався, ходив звичайно перший. Він якось забув прийти до нас на зустріч, а коли нам було тяжко його в темряві шукати, ми попали до якоїсь стодоли, багатой на врожай, і в ній безтурботно відпочили. В цих краях було багато соломи, котру необережні вояки часто підпалювали. Коли там не було нікого з селян, займалися навіть сусідні хати. Вранці ми довідались, що 13 листопада був захоплений Батурич, і що москалі, котрі звідти верталися й мали чимало користі, переночували в цьому самому селі.

Після сходу сонця рушили ми, супроводжені Мазепою, далі. Так дійшли ми до села Райгород, звідки відкритими рівнинами попали до дуже довгого села Лукнів. Його мешканці пригостили свого воеводу й короля хлібом і сіллю, рибою, медом і сиром. Король Карло,

шануючи народний звичай, щиро прийняв ці дари і перед очима гостителів відломив хліб і їв, закусуючи іншими дарами цієї країни.

Був день 17 листопада, коли ми серед темної ночі увійшли до Лукнова, а через те, що наш квартирмайстер Гаас знову кудись пропав, порадившись, зайняли ми один порожній дім, бажаючи його передати воякам, які ще не прибули.

Тут ми знайшли одного прилюдного вола, овець, борошно, півнів і хліб. Майже всю ніч ми пекли хліб, а також овече і теляче м'ясо, готуючи все це в далеку дорогу. Наступного дня ми за ризький таляр купили горщик меду, з якого ризький купець приготував медовину. Отак вчорашня помилка, котра нас сюди привела, подарувала нам щастя. Рушили би ми й далі, до іншого села, що було за півмилі, але почувши, що квартиру дали нам тут, залишились у теплій хаті.

Вранці 18 листопада, на яке припала двадцять четверта Троїста неділя, рушили ми з нашої хати й дійшли до села

Краснопілля. В ньому ми кинули на підводу одного п'яного Мазепиноного слугу, що справляв жалюгідне враження. Його, ураженого приступом епілепсії, коні везли галопом. Його голова була побита до крові, уста також випльовували кров. Побите тіло могло спричинити не тільки хворобу, а й смерть. Чи одужав він, чи ні, — ми не могли довідатись. Пізно вночі дістались ми до якогось села, де нашого ризького купця Ґрунда, що хотів уже спати, вигнали опівночі шведи. Разом з ними він мусив зайняти стодолу і сплатити штраф за відлучення від інших, яких ми трималися. Їхали ми, отже, з королівськими придворними, тобто з полком Гоф-Штадт, і між його квартирами знайшлося місце й для нас.

Наступного дня крізь дощ і болото дійшли перед полуднем до великого села Атюша і після довгої метушні зайняли квартиру, призначену секретареві пана графа Ренскельда. Коли ж я зустрів самого графа й попросив його дозволу на це помешкання, секретареві було звелено передати її нам.

Тут нам зустрілися мешканці, котрі вимагали платні не лише за всі речі, яких ми жадали, а й за свої найменші послуги. З їхніх уст не було чути нічого іншого, як копійки. Це є рід найдрібнішої подовгастої московської монети, що має вартість польського півторака. Москалі мають ще монету рубль, вартістю нашого грубого таляра, а може й більше. Мають теж піврубля, тобто півталяра, один бік котрого зображає царя з написом: Царь Петръ Алексеевичъ: В.Р.П., тобто Царь Петръ Алексеевичъ : всея Руси повелитель. Другий бік має двоголового орла з написом: полтинникъ московский. Мають вони монету від цієї наполовину меншу, в якій на одному боці — ім'я царя, на другому — двоголовий орел з написом: Всея Росіи Повелитель. Мають монету ще меншу, де на одному боці букви Ц.П.А. В.Р.П. Вони значать те саме, що вже було сказано. На другому боці є: АЩЕ гривна, тобто: 1705 — гривна. Є ще й менша за цю, вартістю три копійки з написом: АШД Алтын, тобто 1704 — Алтын. Сама дістала таке ім'я.

Перебуваючи тут три дні, рушили ми на Батурин, куди дійшли при заході сонця. Це місто має замок на невеличкому пагорбі, оточеному валами й насипами. Заснував його Стефан Баторій, найвойовничіший польський король, від якого це місто й дістало ім'я. Воно було резиденцією воєводи Мазепи, який мав тут закопані скарби. Через підступність свого слуги він їх утратив. Цей слуга мав чисті аркуші, підтверджені підписом і печаткою свого пана. Таким чином він сфальшував листа, котрий давав йому право вступити до містечка й виконати накази свого пана. Коли слугу впустили, він напав на замок, добув його, скарби забрав, а містечко мечем і вогнем спустошив. Приблизно триста людей втекло через мури замку, але більшість була побита. Ми лиш побачили задимлені млини, розвалені будинки, людські трупи, що були наполовину спалені й закриті вогнем.

Залишаючи Батурин, мусили ми йти аж до села Городище, де в місцевого пастуха овець одержали добрий нічліг, а на день Катерини, тобто 25 Троїсту неділю, пили вино, якого ми ще ніколи в житті не пробували. Це не була вода, ані медовина, ані вино, розріджене водою, але, як нам здавалось, до яблуневого соку було долито трошки найзвичайнішого вина, бо ж ця

рідина мала ледве помітний смак вина й була свіжа. Тут ми мали нагоду двічі розмовляти з Найяснішим паном Олофом Гермеліном.

27 листопада ми звідти перейшли до села Голенки, де не трапилось нічого особливого, хіба те, що тут ми могли роздобути за невелику ціну гусей і посилитись надією на кращі часи. 28 листопада ми звідти полями, за лютих морозів доїхали до села Рубанка, що поблизу міста Красний Колядин, в якому, одержавши добре помешкання, попросили його господаря принести нам пива, бо ж багато днів ми його не куштували.

На світанку 29 листопада ми вирушили і, їдучи безперервно рівнинами, пройшли п'ять миль, добравшись до якогось села, що в ньому нам теж приготували нічліг. Були раді з того, що вже перемогли сильні морози, що маємо гостинного господаря, і при цьому тепер їмо гусятину з капустою, приготовану по-мадярському, а також тій вістці, що король з цілим двором вирушив до Ромна та що тут уже є інші квартирмайстри, які віддали наше помешкання капітанові. Той капітан під жодним претекстом не дозволив нам ані разу переночувати в цьому домі. Найнявши господаря, людину вельми услужливу, мусили ми за сильного морозу відкритими рівнинами доганяти інші полки. По дорозі побачили чимало вояків, які через велику втому худоби сиділи під голим небом без вогню. Одні валялись на землі напівмертві або й зовсім мертві, інші жалібно нарікали на поламани вози, ще інші йшли повільним кроком.

Під невпинним бігом коней перелетіли ми дві милі аж до передмістя Ромен, але оскільки брама міста була замкнена, а надія на добру волю квартирмайстра згасла, за порадою нашого провідника ми зайняли порожню школу. З його допомогою роздобули корм для коней, солому для спання й пиво. Наступного дня, 30 листопада, нам виділили поблизу валу два будиночки, через які мені того ж дня і 2 грудня багато людей спричинило чимало неприємностей.

Спершу прибіг доктор Белов, королівський лікар. Він сказав, що один з тих будиночків було призначено йому, так що я можу зайняти інший, в який, як мені здавалось, він хотів поселитись. Цьому чоловікові я охоче уступив і зайняв два сусідні будинки. Для ризького купця Ґрунда, підводою якого доїхав я з Могилева до Дрокова, було моє помешкання відкрите. Але він хотів сам мати власний дім, до котрого я вже поселився. Даючи пану генеральному судді Лілієнст'єрнові сто ризьких телярів, він розпочав наливати медовину, пиво й горілку, хоч передбачав, що я не буду спокійно переносити крики вояків, які попивали й грали в карти. Тому він попросив квартирмайстра переселити мене до іншого будинка. Було, однак, відважно залишити раз зайняту квартиру й таємно перейти до іншої. З тих мотивів я на це не погодився, боячись, щоб мене потім з нової квартири не вигнали, а попередню щоб не втратив.

В першу неділю посту були тут якісь вояки. Вони говорили, що мають отримати сусідні будинки для успішного виконання королівських наказів. Був тут також мазепинський капітан, котрий на пропозицію Ґрунда хотів зайняти цей дім, показуючи мені інший. Пан генерал-квартирмайстер Ґилленкроок, до якого я звернувся, казав мені залишитися у попередньому мешканні. Коли ж мене хтось турбуватиме, можу захищатися з допомогою палиці. Таким чином я залишився у попередній квартирі. У ній ми мали гостинну господиню, котра досить добре готувала рибу й м'ясо. Коні, однак, мусили залишитись під голим небом. Ми старались, щоб їм приносили сіно з сусідніх полів. Риби, особливо щук, тут було вдосталь. Червону горілку можна було спершу купити дешево, але через три тижні годі було її дістати навіть за високу ціну. Спосіб її виробництва простий: на ягоди черешні наливається горілка, а коли вона забарвлюється, п'ється. Черешні, однак, позбавлені свого природнього смаку, вживають в їжу.

Хліба й солі мали ми досить, але не могли роздобути хутра для підкладки нашої літньої одежі. З великою бідою ми дістали овечі шкури, але, не маючи з собою кожум'яки, мусили самі собі виготовити нагрудники, халяви й рукавиці, бо ж зима була люта. Біда нас навчила всяких справ. Цілком певно, що ми би померли, коли б цього своєчасно не зробили.

Перебувши тут чотири тижні, їжею й напоями ми значно підкріпились, але забути перетерпілий голод не могли.

Тут я знайшов церковного співака, якого місцеві називають дяком. Він мене за два дні навчив читати по-їхньому. Від роменського пана Теодора Яновського придбав я за 7 золотих псалтир, Новий Завіт і церковний ритуал, що були в одній книжці. Її читанню я присвятив дні і ночі й помітив, що дочки словацької мови — мова польська й руська" ні взаємно не є собі далекі, ні матері-родительці не є безкорисні.

Включу сюди те, що помітив я з розмови про релігію православних. Яновський і гадяцький міщанин Теодор Хомінський, як також багато інших, сказали мені, що київський митрополит приймає благословіння від патріархів константинопольського, єрусалимського й антиохського, що в Києві патріарх щорічно екскомунікує римського папу, що руською мовою є перекладені й видані грецькі отці: Хризостомус, Теофілактус, болгарський єпископ, а також історики Евсебіус, Теодоретус та інші; що руською мовою мають перекладену усю Біблію і можуть її всі читати; мають теж великий фоліант проповідей на всі неділі й свята цілого року; проповіді в них лиш на Різдво, Великдень і на Зелені свята, щоб священики не використали нагоду лаяти своїх вірних і щоб не розпливались у почуттях. В недільні дні спершу співають літанії, потім апостол і євангеліє. Церковна служба і причастіє Божої вечері виконуються хлібом і вином; служба Божа буває кожний день; дітей до причастія допускають; установлюється порядок семи святостей; віряться в потребу добрих діянь на виправдання перед Богом; святі, насамперед Матір Божа, св. Михайло Архангел і Микола шануються за їхні чудеса, котрі виконали й даліше виконують; постанови єкуменічних концилюмів мають у великій пошані, як теж віросповідання атаназієвське; зряджуються два місця для душ померлих, тобто найвищі й найнижчі та саме стільки середніх; не допускається чистилище, інтерпретоване в римському обряді; священикам дозволяється подружжя, але не друге, бо ж святий Павло учить, що єпископ повинен бути чоловіком однієї жінки. Духівництво можна підкупити хабарями й грішми так само, як світську верхівку, священики з волі київського митрополита наділені громадянськими правами; парохії й поля священики не одержують; їжу й одяг забезпечують не тільки з церковних побічних прибутків, а й з власних полів і торгів. Чотиритижневі пости у Христовому адвенті і в сорокаденному пості перед Великоднем і влітку свято дотримуються, вживаючи рибу, капусту, хліб й олію, а споживати м'ясо, молоко, сир і масло в тих часах заборонено; Закон Божий вивчається у школах і пояснюється в церквах; гріхи, разом із визначенням сатисфакції, визнаються особисто; деякі священики не вміють читати навіть по-своєму, хоч у вищих духовників отримали священичий сан. Сам роменський головний духівник, котрого звать «протопіп», є таким, і парафію він одержав тоді, коли перед тим був лиш громадянин, та й то не передовий, але вельми багатий; коли хтось переходить з іншого віросповідання на їхнє, треба його знову хрестити згідно з їхнім обрядом; у недільні дні роздаються проскури, які мусить пекти священик, вживаючи для цього річкову воду, черпану в певні часи і в певних місцях; борошно, одначе, приносять вірні, котрі хочуть мати такі колачики. Коли він їх не подає так часто, як вони хочуть, б'ють його палками. Ці проскури дехто з'їдав у церкві, дехто відносить додому й перед їжею ділить їх на шматочки між домашніми; на вечірнях певні уривки зі Святого Письма відспівує священик, раз один, раз другий, також і дяк.

До них вкладаються визначніші й важливіші висловлювання святих отців, які передає хлопець від одного священика до другого, а також і до самого хору. При співі текстів Святого Письма дотримується у всіх церквах спільна мелодія. В Московії під час хрещення дітей занурюється до води, у Козакії — кропляється або поливаються, чого й звать їх тут поливанцями, а в Московії зануреннями.

Оце все писав я так, як мені приходило на думку, не дбаючи при цьому про порядок. У всіх русинських священиків спостерігав я грубу неотесаність і ослячу глупість. Зате був доброї думки про старовинність їхньої віри, послідовність єпископів і про особливу красу їхньої богослужби. По латині знає ледве кожний тисячний, а коли знає, прикрашає поличниками

Присціяна ¹⁷ грубіше, ніж наші хлопці. У службах Божих вживають багато грецьких слів, які кепсько вимовляють і розуміють.

Теодор, про якого вище сказано, коли я його раз застав близько другої по полудню, в часі адвентного посту, привітав мене так з обідом: «Під час їжі має бути спокій». Потім продовжував по-своєму: «Превелебний отче, сідайте біля мене праворуч, прошу вас, сідайте до мого столу і їжте мій піст». Я йому відповів, що нині постую. «І ми сьогодні постимо, — сказав він, — а прецінь їмо». Я йому знову сказав, що мій приватний піст складається з молитов і утримання від всякої їжі й трунку на посилення глибшої побожності. «Ми, одначе, — сказав він, — дотримуємось посту усі, протягом усіх чотирьох адвентних неділь, бо так приписує наша грецька церква». Я йому відповів, що й наша церква дотримується прилюдних постів, але їх не обмежує конкретними днями, обрядами й визначенням їжі. «Але ви, — відповів він, — увечері багато їсте й п'єте, ми одначе — тягнемось до хліба, риби, капусти й води, а тому наш Ісус Христос дозволяє нам усім сидіти по правиці Божій». Я відповів, що ми постимось не вибором їжі, ані зобов'язанням людського сумління церковними законами на певні часи, бо такий піст нам Святе Письмо ніде не приписує та що святий Павло його виразно називає як переборщений. Найліпший є піст духовний, коли кожен постить одночасно від гріхів, згідно зі свідомством Єзехіїла... що є, одначе, у нашій церкві вояки, котрі, мабуть, деколи потужніше вечеряють, оскільки є й між православними чимало таких якраз у самі дні посту, та що й самі попи на прилюдному місці п'ють горілку аж до п'янства, потім спекулюють, присягають, клянуть себе й інших. Це робиться *de facto*, а не *de jure* ¹⁸. Коли, одначе, хтось із наших для підтримання побожності перемагає своє тіло й постить цілий день без жодної їжі й питва, треба про нього сказати, що він, після цілоденного посту від гріхів, не досяг мети правдивого посту, оскільки ввечері свідомо й жадібно нажирається. Зрештою, ми теж певно віримо — не лиш через піст чи якусь іншу нашу заслугу, але для найдосконалішої заслуги Христа Пана, досягнену конечною вірою, — залишимося раз щоправда не по правиці Божій, котру зайняв сам Христос, але по правиці Христа Пана, обіцяній всім віруючим.

На це розлючений Теодор: «Що, по правиці Христовій? Ми не будемо по правиці Христовій, але в небеснім царстві, в храмах нашого Вітця, й будемо жити в багатьох, багатьох домах не по правиці Христовій, бо ж Христос нам каже: Ходіть, благословенні мого Отця, займіть царство небесне, яке вам від вічності приготоване. А це царство дасть лиш нам, що постались усі чотири пости в році, що дотримуємо сім заповідей нашої Православної церкви, які благали й молились до благословенної Діви Марії й до святих, що не читали еретичні книги і не слухали еретиків, бо еретиків треба до пекла, бо ж вони не хотіли все це виконувати». На це я відповів, що по правиці Божій сидить лиш Христос, згідно із псалмом 110, де замість «сидіти» за святим Павлом I, Кор. 15 викладається за допомогою «царювати»: згідно Ефез. 4, Кор. 15 викладається за допомогою «наповнювати все», згідно Ефез. I за допомогою панування над усім царством, панством і над усім сотворінням. Таким чином під правицею Божою розуміється величність, рівна величності Отця, до котрої побожні, котрих раз Христос поставить по своїй правиці, не будуть підвищені, бо ж не досягнуть величності рівну Бога Отця. На теології зі Святого Письма учиться, в якому значенні треба розуміти Царство Боже, храми Отця й перебування в них, та що напевно учиться, що об'єктивною ціллю теології є Бог, в основному один, в особах Тройці. І оскільки Христос *theanthropos* ¹⁹ аж до самої людської природи; формальною ціллю є, одначе, сама блаженність, щодо ума й волі, а її радість з пізнання й любові до Бога в другому житті, яке прирівнюється до царства й великого дому, одначе не в розумінні світському, тим паче матеріальному, начеб у ньому були матеріальні, якісь великі й численні достатки.

Доки я це говорив, перше, ніж міг продовжувати і аплікувати, мій Теодор з часом сильним голосом вигукнув: «Я не хочу, не хочу, не хочу вашого пояснення, я маю пояснення святих отців, я ніколи не слухав теологію, маю досить катехизму». При цьому він пальцями затикав вуха, повторюючи слова: «Я не хочу, не хочу, не хочу вашого пояснення, ви надто вчені теологи, але я не хочу слухати ваше вчення».

Бачачи збоченість цієї людини, я встав, подякував за те, що вона так чемно мене й мого провідника прийняла; додав, що вже поспробував і буду іншим оповідати, які вчені й чемні православні духовні, передовсім роменський Теодор, котрий визнав, що в нього немає Біблії, але коли буде треба, позичить її у своїх слухачів. Казав, що в школах жодних статей теології не слухав; про себе він високої думки, інших посилає до пекла і цілий день ходить по міській площі, зі своїми слухачами розгулює, влаштовує скандали, займається спекуляцією, не має жодних книжок, навіть Біблії, а інших слухає із замкненими вухами і з неймовірною відвагою уподібнює поведінку покірного Христа. Він побоювався, однак, щоб не вийшли на світло денне якісь його слова, котрими образив шведську Королівську Величність, королівську свиту і євангелічну церкву. Тому почав нас стримувати й просити, щоб ми про те з вояками, котрі його недавно побили, нічого не говорили. Ми, однак, побачивши, що він негідний дальшої розмови, відійшли і більше до нього не повернулися.

Іншого разу про вшанування святих розмовляв я з одним монахом, мазепинським придворним духовним, котрий мені після багатьох банальних слів сказав: «Коли вшанування святих навіть нічого не приносить, воно не може нам шкодити».

Я йому відповів, що воно шкодить як їхньому спасінню, так і Божій славі.

Додам до цього деякі дрібнички про побожність нашої господині. Кожного ранку, коли вона вставала, або увечері, коли хотіла спати, завжди ставала біля дверей навпроти образів святих Михайла й Миколи, схиливши голову аж до колін; потім голову піднімала й правою рукою робила знак хреста, дотикаючись спершу чола, потім правого боку черева, правої сторони серця й нарешті лівого боку шлунку. Такі рухи повторяла деколи три рази, іншим разом дев'ять раз, муркаючи при тому звичайну молитву свого народу: Святий Боже, Святий Кріпкий, Святий Безсмертний, помилуй нас. — Коли цю молитву три рази повторила, тричі перехрестилася. Коли говорила: В ім'я Отця і Сина і Духа Святого, перехрестилась раз. Але коли вона почувалася грішною — Боже милостивий, будь для мене, грішної! — вклонилася й перехрестилася три рази. Потім ще три рази говорила: Господи, помилуй! До цього додавала: Слава Богу єдиному во Троїці Святій славимому Отцю і Сину і Святому Духу, нині і прісно і во віки віков. Амінь. Також: Молитов ради, Пречиста Ти Матір, і всіх Святих Твоїх, Господи, Ісусе Христе, Боже наш, помилуй нас. Амінь. Це значить: Для прохання пречистої Матері і всіх Твоїх святих, Пане Ісусе Христе, Боже наш, помилуй нас. Амінь. — Додавала ранкову молитву «Отченаш» і дванадцять разів повторила «Господи, помилуй» — між такими ж поклонами й хрестами. Коли, однак, кланяються, повторюють псалм 95, 6. Прийдіть, поклонімося Цареві нашому Богу. Прийдіть, поклонімося і припадімо Самому Господу Ісусу Христу, Цареві і Богу нашому.

Матір, що відходила, наслідували по порядку діти з тими самими рухами; одні молилися більше, другі — менше. Їжу зачинали перехрещенням, ним і продовжували з довгими зітханнями.

Коли входили до церкви, деякі хрестились стоячи, інші — припавши на коліна, дотикаючись головою землі. Після цього вставали й знову падали на коліна й дотикались головою землі. Кілька разів це повторювали.

На святого Миколи після звіщання всіх дзвонів сходились до церков, які оздоблювали великою кількістю запалених свічок. Був виставлений образ святого Миколи, котрого всі цілували, затримуючи порядок між чоловіками й жінками. Після служби Божої їли свої проскури або брали їх додому. На цю службу прийшла Королівська Величність зі своїми міністрами.

Правду писали історики, зазначивши, що мало простих руських і москалів знають «Отченаш», бо його треба знати панам і попам, які не займаються жодними ділами і досить їм вірити в Бога і Його Сина Ісуса Христа й Духа Святого. Отже, святе віровизнання потрібне князям, а найбільше його потребують вельможі й шляхта.

В Ромні почули ми про нечисте життя духовних, про їхні пиятики в корчмах, про сварки й бійки між ними самими та їхніми підлеглими. Тут ми побачили, як недавно похрещене дитя,

що саме було хоре, принесли до причастя Святої Вечері. Йому давав священник з келиха срібною ложечкою до уст хліб зі свяченим вином.

Тут ми теж побачили похорон одного міністра Мазепи, який, покладений перед вітарем, мав на труні меч, а на грудях відпустки і лист, відісланий київським митрополитом святому Михайлові архангелу й Петрові, щоб його пустили до неба. Але священник сказав мені, що це свідоцтво було видане його побожності. Попи і найповажаніші особи оточували труну і один за одним, беручи кадило, обходили її, наповнюючи приємним ароматом усі кути церкви. При цьому вони переказували багато дечого про людську смертельність зі Святого письма й усяких молитов. Їх церкви у всіх святочних і будніх днях наповнюються кадильним ароматом. Священник, одначе, виконує службу за ширмою. Спершу він починає читати, потім два або й кілька з них говорять інші тексти, один високим, другий басистим голосом. Дяки до того співають звичайне «Господи, помилуй» — раз без модуляції, раз із нею, частіше аж три рази, інколи дванадцять разів і більше. Але ті, що переказують псалми та інші святі писання, говорять їх так скоро, що скоріше вже не можна, показуючи цим, як чудово вміють читати. Пригадую, що почув одного, який відчитав 51 псалм майже за три подихи, так нерозбірливо, що коли бракувало вже йому повітря, набирав його з могутнім акордом на останньому складі.

Деякі, побачивши образ Царської Величності, опустивши голову до землі й хрестячися, кілька разів кланялися і йшли додому. Нема хати без ікон. Визначніші хати оздоблені різними іконами. Також приміщення для диспутів, влаштованих у Києві або деінде, оздоблюються образами різних святих. Часто ми бачили Тези незайманого товариства, котрими визначається, що Дух святий походить лиш від Отця, а не від Сина. Але Ромен уже залишимо.

Ми думали, що на цих зимових квартирах пробудемо довго, але під натиском москалів король Карло звідти рушив на місто Гадяч, хоча чи допомогти своїм. Перемігши за найгірших морозів москалів, почав він штурмувати місто Веприк. Перший удар шведів був нещасний, бо впало з них біля п'ятсот, між ними всім відомий граф Левенгаупт та інші славні полковники й офіцери. За другого штурму з допомогою драбин місто було взято, а дві тисячі московських вояків і стільки ж мешканців полонено. Король усіх помилював, але Мазепа своїх підданих, кинених до ям, кількох замучив голодом. На жінок, які лягли на шведів гарячу воду й кидали каміння, деякі переможці брязкали мечами.

Знищуючи москалів, король Карло йшов переможно більше п'ятнадцяти миль в далину і стільки ж в ширину. Із чотирмастами вояків напав він при містечку Зіньків на тисячу москалів, при місті Опішня з трьомастами вояків напав на п'ять тисяч і щасливо їх відбив. Села й міста наказав плюндрувати, а хати палити. Де натрапив на мешканців, убивав їх. Тим, що втікали з Козакії, дарували життя і під загрозою страти на горло наказали вернутися до своїх, щоб проти шведів нічого ворожого не робили. Багато тисяч худоби й їх добра згоріло.

Раніше, ніж Карло вернувся до своїх у Козакію, лід розтав і якась ріка затопила багато переможних шведів. Потонули також вози з грішми воєводи Мазепи, котрий був з королем. На другому березі ріки мусило, разом з гарматами, залишитись на найлютішому морозі під голим небом чимало вояків, котрих міг би ворог вельми легко знищити, знаючи, що далі рушати вони не можуть. Коли вода упала, шведи щасливо її перейшли, а декілька підвід повитягували.

Коли там був король Карло, якийсь німецький полк, злякавшись великої кількості ворогів, почав поволі утікати. За це його згідно з королівським наказом було позбавлено з ганьбою прапорів і бубнів. Король Карло, пришпоривши коня, помчав уперед і сам напав на ворога. Йому здавалось, що його піхотинці йдуть за ним, але вони були ще досить далеко. І хоч короля обстрілювало з рушниць кілька рот, він тоді уцілів якимось дивом. Згодом, коли підійшли піхотинці, він відбив ворога й примусив його тікати. Коли ж ворог, входячи до міст, загороджувався возами, король, скочивши з коня, почав власними руками перевертати вози і разом зі своїми піхотинцями пробивати дорогу до тих міст. Почувши, що близько є Шереметьєв із п'ятдесятитисячною залогою, він повернувся зі своєю піхотою, хоча багаточисельний ворог не відважився його переслідувати.

Оповідав нам Це Гермелін, підкреслюючи, що говорить святу правду і вбачає в цьому Боже провидіння, яке охороняє короля. Карло, вернувшись до Гадяча здоровим, звелів, щоб його військо рушило з Ромна до Гадяча. Отак 28 грудня, на свято Безвинних, ми вирушили. Ворог довідався про наш відхід і деяких вояків, котрі там на одну або дві години залишились, після вторгнення взяв у полон. Ми, одначе, відкритими рівнинами, разом з воєводою Мазепою, оточеним двома полками козаків, ішли далі. Всі інші недавно відійшли від нього до москалів.

Промірявши три милі, дійшли ми глибокої і темної ночі до села Липове. Побачивши на його кінці більший відділ війська, ми подумали, що там переночує наш придвірний полк. Зійшовши з дороги, яка мала нас до нього довести, завернули ми ліворуч до липівської церкви. З огляду на те, що ніхто не міг нічого сказати про помешкання, яке нам забезпечував Гаас, залишились ми на цілу ніч під голим небом біля вогнища, що його розпалили з плотів. Зима була настільки дошкульною, що хоч частину тіла, відвернену від вогню, охороняв накинений на одягу плащ, не міг він утримати тепло. Кепсько було при вогні їсти, тяжко було також зігріти шлунок горілкою. Добре укрившись накиданою у віз соломною, я вклався. Коли б, одначе, заснув, цілком певно, що замерз би. Через дві години я ледве відчув простягнені ноги, які не міг скорчити.

Коли ніч проминула, ми зранку вирушили через пагорки, прикриті глибоким снігом, боячись кожної хвилини зустрітись з ворогом, бо ж король Карло мав тут бій з москалями, яких біля 300 там і полягло. Вирушаючи з Липового, ми мусили обминати ці трупи. З Божою поміччю дійшли ми щасливо до королівського двора, що відпочивав у селі Русанівка. Шукаючи безнадійно квартирмайстра, ми раптом увійшли до хати, призначеної для поштмайстра і для нас, відчуваючи і тут Божу опіку, що час від часу берегла нас від лютої зими.

Тут ми завершили старий рік, зустріли новий — за грегорианським календарем — і, перебуваючи чотири дні в теплій помешканні, мусили зненацька 2 січня 1709 р. вирушити до міста Гадяча, зненавиджене нами через саму свою назву. Ми вірили, що ця назва походить від гадів. Саме тоді ми довідались, що москалі спалили його передмістя та що його людям бракує хліба й продовольства. На наше щастя, якийсь приятель королівського поштмайстра, прийшовши з Гадяча, почастивав нас доброю горілкою. Щоб не змерзнути, поклав я до воза нагріту цеглу і нею зігрівав руки й ноги. Зігрівшись таким чином зсередини й зовні, міг я пройти більше половини нашої дороги. Треба було проїхати лиш дві милі, але через широкі поля, на яких скаженів варварський, найдикіший і найльодовитіший вітер так нестерпно, що деякі наші фурмани, несучись на конях, змерзли. Інших, особливо тих, що від надмірної норми паленки заснули, знайшли у возах і підводах мертвими, іншим за нігті зайшли зашпори, а мороз поступово перейшов аж до грудей і вкоротив їм віку. В інших взялися льодом повіки на очах, ще в інших заледеніли пальці на руках і ногах. В деяких від дотику до заліза, що обтягувало й укріпляло сідло, ушкоджено статеві органи. Гідне уваги було й те, що якийсь чоловік, їдучи разом зі своєю жінкою на возі, довго з нею розмовляв, а згодом випустив душу раніше, ніж вона це запримітила. Мороз охопив усю його істоту.

Коли, одначе, ані плащ обличчю, ані тепла цегла ногам, ані рукавиці пальцям не помагали, я здобував природне тепло довгим і частим бігом. Наш слуга, одягнений у літній польський одяг, був уже посинілий і виглядав як мертв'як, хоч до морозу був звиклий. Він керував кіньми, інколи їхав верхи, інколи біг за підводою і, хоч можна було сказати, що є жертвою тієї страшної стихії, все ж таки вижив.

В такий лютий і нестерпний мороз дійшли ми по полудню до Гадяча, і хоч великий простір перед брамою був переповнений возами і саньми, нам все ж таки вдалося в'їхати до міста, даремно тратячи дві години на пошуки квартирмайстра. Входимо до якогось спорожнілого дому, споживаємо скромну їжу й тішимося теплом. Але раптом прилітає верхівець і повідомляє, що до цього дому приїде один полковник та що ми мусимо його звільнити. Покладаючись на милість чи немилість полковника, вирішили ми почекати на його приїзд. Тяжко довелось нам випрошувати у нього дозвіл на нічліг у сусідній кімнаті, приділеній його

сторожі. Отак між вартовими, котрим були доручені полонені і за різні кари ув'язнені, провели ми майже без снання ніч, яка випала для нас досить теплою.

Наступного дня, освяченого в грегоріянському календарі іменем Данила, привів нас квартирмайстер, на прізвище Мерлінг, до якогось дому, призначеного двом капітанам. Наша радість не була тривалою, бо ж ледве ми провели там дві години, Мерлінг повернувся і звелів капітанам перейти до іншого будинку, бо тут має бути королівська канцелярія. Коли капітани збирали свої речі, просив я Мерлінга «на рани Христові», щоб не залишав мене поневірятись на морозі без помешкання, обіцяючи йому навіть щедрий гонорар. Нарешті він довів мене до будиночка, обвітреного під Гадячем, і, вигнавши з нього вояків, написав на стіні моє ім'я. Додав при цьому, що коли б нас хтось турбував, маємо звертатись за допомогою до капітана з найближчої хати.

Скинувши в цій квартирі плащ, виходжу назустріч нашому возу і бачу двох духовних осіб і стількох же фельдшерів, що вносять свої речі до моєї квартири. Після тривалих розмов погоджуюсь, щоб духовники залишились, але фельдшери аж ніяк не хочуть відійти. Прийшли ще й їхні слуги, і таким чином будиночок, в десять стіп завдовжки і шість завширшки, мусив прийняти двадцять одну особу разом із сім'єю господаря. Наступного дня почали фельдшери воякам, які приходили до нас, відрізати своїми ножиками з ніг і рук замерзле й загниваюче м'ясо, сварячись між собою за квартиру. Сумні були мої іменини вчорашнього дня, сумний був і цей погляд на пальці, котрі треба було відрізати, щоб не заразилась здорова частина.

Свято Різдва Христового відзначали шведи того самого дня, коли наші безбожні фельдшери привітали цей день сварками й бійками. Предметом сварки був нічліг. Фельдшери Адам Якобі, Вільгельм Кальтенбах і Буденбург з достойним мужем Яном Біурбеком минулої ночі розмістились на кількох дошках, прикріплених до сусідньої з піччю стіни. Я і пан Самуел Погорський вклалися на обидві лавки біля стола, цупко їх тримаючи. Нині шановний пан Карл Страндбек своєчасно повкладав свої речі на цю лавку й почав відпочивати, бо ж коли вчорашньої ночі лежав на землі, мучив його страшний мороз. Двері мали велику щілину, якою влітав вітер і вистуджував хату.

Дерева тут жодного не було, хіба те, що зривав вітер зі стріхи. Тому віконця хати з обох сторін покрилися льодом. Піч певний час утримувала тепло, але тому, що була вузька, не могла використовуватись для відпочинку ні домашніх, ні захожих. Домашні, звідти вигнані, мусили потім лягати спати під згаданими дошками, сусідніми з піччю, або десь у комірчині, облаштованій за звичаєм козацької країни для зберігання капусти й інших продуктів. Решта підлоги в хижі належала воякам.

Кальтенбах, витиснутий із вчорашньої лавки й наляканий відпочинком на землі, почав зі Страндбеком сваритися, говорячи, що в полку фельдшери й духівники рівні, з чим Страндбек не погоджувався і вдавався від гостріших слів до бійки. Йому дісталось чимало різних лайок і образ: осел, розбійник, собачник і т. ін. Коли ці двоє рвучко хапали один одного за волосся, перемагаючи перемінне, і ніхто не приходив на допомогу, я скромно їм закидав, що огидно бачити таке самоприниження духівника, а свято Різдва Христового було так поганьблене. Скандал ущух, і Кальтенбах мусив переночувати на землі, всю ніч трясучись і клацаючи зубами. Коли хтось виходив за потребою, то крізь відчинені двері вривався вітер і подвоював його нещастя.

Розгніваний на свою гірку долю, відійшов він скоро до теплих хаток для хворих, але й тут через сморід поранених і нарікання хворих мусив зазнати невдачі. Відійшов також Адам Якобі, призначений фельдшером до іншого полку. Оскільки наші коні змушені були стояти під голим небом без корму, треба було і слугам духівників відійти зі своїми кінями до сусіднього села. Таким чином ми залишились з шановним Яном Біурбеком самі. Присівши до нашого столу, він просив капітана пана Люнгфельда, щоб він звільнив нашу квартиру.

Замість тих, що відійшли, прийшов господар зі своєю родиною, але всіх його домашніх, одного за другим здолала та сама хвороба. Вони зайняли піч, відчували біль голови, нічого не могли їсти, цілу ніч і день пили. Всі разом ми мали єдине горнятко, що вмещало одну шестину.

Це горнятко, занурюючи до коновки, мусили ми всі, здорові й хворі, використовувати для своїх щоденних потреб.

Воду приносили із ріки Псел, котра плила під замковою горою, навпроти нашого помешкання. На ній прорубали ополонки, з котрих черпали воду для куховаріння і напування коней. Лід на ріці був товстий і міг довго утримувати тягар трупів, що їх сюди з міста привозили. Тут лежало біля двісті здохлих коней, овець, корів, волів, заморених частково дорогами, частково голодом. Вода в річці, що кілька тижнів просякала смородом, коли сніг розтавав, ставала смердючою. Ми хотіли воду оздоровити, варячи в ній аніз, але це не допомагало. Рідко коли ми могли роздобути пиво, медовину — частіше, та й то за високу ціну. Горілки, одначе, нам не бракувало. Вона була для нас універсальним ліком.

На недавньому шляху і в цій квартирі ми витерпіли неймовірний мороз, який запам'ятаємо на все життя. Випущена з уст слюна замерзала скоріше, ніж падала на землю. Замерзлі горобці падали зі стріх на землю. Можна було тут побачити скалічених на руках, інших на руках і ногах, деяких — позбавлених пальців, інших із замерзлими вухами, носами, обличчям. Багато повзало на чотирьох на землі, інші тяжко шкандибали через відморожені статеві органи. Всі будинки були заражені, померло більше трьохсот місцевих хворих.

Навіть король Карло, який звик був переборювати всякі незгоди, не уник лютих морозів. Обличчя починало з морозів біліти, але коли пан граф Ренскельд натер його снігом, набуло первісної свіжості.

Були чутки, що в найближчому лісі замерзло сім тисяч москалів, які готувалися зненацька заподіяти лихо королеві. Було досліджено, що від такого лютого морозу висихають від кореня дерева. Те, що Томаш Лансіус твердить про Поділля, набагато більше стосується Козакії. Цей великий муж говорить: сила морозу є там така велика, що дерева висихають від кореня, а вода, вилята з висоти, замерзає скорше, ніж досягне землі.

Але ці химери погоди були корисні полякам. Коли 1418 р. вторглось до Росії сімдесят тисяч турків, їх захопив раптово лютий мороз з силою силенною снігу. Тоді їх померзло більше сорока тисяч, багато з них було знайдено ще в теплих утробах забитих коней. Ця негода викликала у турків певну побожність: вони повірили, що руських і поляків охороняє Бог.

Варто згадати, що Різдво Христове ми святкували тричі: перший раз 25 грудня, згідно з поправленим в Угорщині грегоріянським календарем; вдруге за шведським звичаєм — після десяти днів, тобто 4 січня 1709 р.; втретє — за звичаєм руських і грецької церкви — одинадцятого дня від вищеподаного 25.12 грегоріянського рахунку, тобто 5 січня 1709 р. Різниця між шведами і греками є в тому, що греки не скоригували одинадцять днів, котрі з часів ніцейського концилу [мабуть, Нікейський собор. — постали із забутих хвилин, що належали 365 дням і 6 годинам. Шведський король Карло, одначе, не прийняв календар євангеликів, реформований 1700 р. Але, щоб цих одинадцять днів непомітно випускалось, — не раптово, як це сталося у лютому 1700 р. — та щоб календар міг точно відповідати небесним рухам, король звелів, щоб один день, що складався з чотирьох йдучих по собі шести годин, пропустити кожного четвертого року. Це мало бути близько свята св. Матвія. Таким чином, за сорок років відпадуть усі згадані дні. А так виключений один день спричинив різницю у святі народження Христа.

Тричі відсвяткували ми Новий рік, тобто 1 січня. Тоді ми почули, що король Карло просунув своє військо до міста Веприка, а коли утратив біля п'ятсот своїх вояків, як було вище сказано, у другій атаці, біля 15 січня, зайняв визначне своїм положенням і укріпленням місто. Хоч воно диміло, може, найбільше, піхота шведська, посунувшись вперед, змусила Лебедин і Зіньків негайно Карлові здатися.

В Гадячі, відчувши коротку радість світу, 20 січня відійшов на той світ імперський капітан Федір. Для короля Карла він був особливо дорогий тому, що урятував йому біля Варшави життя. Тоді Федір без огляду на власну небезпеку скочив у воду, де лежав король. Цього капітана залишила втомлена Фортуна, і коли він не міг допомогти ні своїй заборгованій і шаленій жінці, ні собі самому, Високоблагородний пан Гард, полковник королівської тілесної

сторожі, несподівано призначив його управителем двору, обіцяючи йому щорічно сто золотих. Але щойно він ступив на цей ступінь щастя, як раптово його здолала недуга, а 20 січня був похований.

У цьому місті м'ясник Ганс Якоб, котрий тримався нас, одного разу напився і загубив усі свої гроші, що їх у Козакії добув дозволеним і недозволеним способом. Заморозивши обоє ніг, він спустив душу в голоді й холоді. Дехто говорив про його нечесне життя в Ризі, через що, можливо, і покарав його Бог. Говорили, що й Федір, перебуваючи в Ризі, інколи за одну ніч програвав сто золотих, зовсім при цьому не хвилюючись. Коли ж помирав, мав ледве двадцять грейцарів.

В цьому ж місті був виведений на ешафот для самоповішення один слуга Мазепи, якого підкупили москалі. Його викрили при підготовці убивства Мазепи.

У Гадячі був чоловік, який знав посередньо латину, Теодор Хомінський. Гадяцький протопіп Стефан Тишкович, його свекор, говорив, що зять має титул доктора теології, але він нам це заперечував, бо ж ми перед тим вели різні розмови про основні справи релігії. Він сам бачив, що слабо знається на апології вшанування святих і добрих прикладів. Ян Борзовський залишив церкву благословенної Діви Марії перед приходом шведів, котрі забрали клейноди цієї церкви, книги, келихи і всю одягу священників. Його заступником у цій церкві був Юрій Єростасович, який під час похорону дитини нашого господаря, під час обряду, улізши до гурту жінок, що були навколо труни, на очах всіх присутніх обіймав якусь жінку. Домашні жінки й чоловіки на це усміхалися. Але нас охопив переполох, що такого гріха допустився священник — та ще й перед очима людей — в часі похоронного смутку.

Олеаріус у третій книзі «Подорожей», а з них Андрій Кароліус у *Memorabilia ecclesiastica seculi decimi septimi* на 106 сторінці оповідає, що якась закордонна і поки що чужої національності панна, не руської віри, під впливом розмов перейшла до московської церкви. Коли потім знову за національним обрядом була похрещена, вимагала благословіння від еклезіарха, котрий звався Нікон. Він був московським патріархом і хвалився своєю красою. Задивившись на гарне дівча, він сказав: «Я роздвоєний, чи маю тебе скоріш поцілувати, чи дати тобі благословіння». У москалів є така звичка, що коли приймають перебіжчиків, бажають їм усього доброго і дають їм лагідні поцілунки.

У соборі ми побачили, як до Святої Вечері принесли хору дитину. Священик срібною ложечкою з келиха зачерпнув свячене вино, до якого був покришений хліб, і обидва «способи» вложив до уст хорої дитини. Від попів я потім довідався, що діти приймаються винятково, але семилітні хлопці й дівчата, що можуть уже грішити, приймаються звичайно. Молитви за померлих, чи вже дорослих, чи малолітніх, виконуються нормально.

Дітям дають різні ймення, з них визначніші такі: Фтеодор, т.є. Теодор; Фтеодос, т.є. Теодосіус; Василь, т.є. Басіліус; Марко, Терешко, Дем'ян, Федір, Іван, Михайло, а також жіночі: Хвеська, Теодора, Гораздка, т.є. Пульхерія; Мотря, т.є. Мотрона; Настя, т.є. Анастазія; Гелена, Марія, Зінька, Гапка, Палажка, Пріська, Докія — а хто б згадав усі інші грубі вже самим звучанням.

Читаючи євангеліє, священник, співаючи, кличе: Премудрість, що мають від греків, які, бажаючи читати євангеліє, говорять: *Sofia orthoi*, тобто «Мудрістю праві». Грецькі руські, хочаючи чути євангеліє, стоять, а рідше сидять; час, одначе, в котрому сидять, називається *Kathismalos*, котрий руські називають кафізма. Ця *kathisma* є віршик, котрий треба співати сидячи. Євангеліє на Службі Божій читає диякон, на ранковій — священник. Нічні молитви *entó mesonykto* називають греки *mesonyktoi orthoi*, котрі рівняються нашим *Laudes*, поруському їм кажуть Полуношниця. Прокімен є двовірш, перед читанням святого біблійного або іншого тексту чи легенди, по-грецькому називається *prokeimenon distichon a ta stichira*, називаються Давидові вірші, або довші цитати зі Святого Письма, поєднані до однієї цілості; тому у руських книгах я часто читав цей напис: На стиховнях стихіри. *Prokeimna* також називаються два вірші, що уводять цілі служби Божі, взяті з Давидових псалмів і з інших святих книг, котрі читаються зразу ж після цих віршів. По-грецькому говориться *akoluthia*, по-латинському *sequentia*, тобто

цілі згадані служби, на котрих по порядку за собою чергуються молитви, співи, псалми та ін. Далше «Слава на вершинах Богу» по-грецькому зветься doxologia. Церковний чотириніжний столик називають tetrapodion. Antifon є антифон. Lyurgia — літургія. Psalom — псалом. Исповіданіє гріхов — сповідання гріхів, що його можемо бачити у всіх русинських церквах. З грецького troparion руські говорять тропар, що є спільна назва всіх церковних співів і означає будь-який віршик і є подібний нашим antifonam. Також слово кондак походить з грецького kontakion, що походить від kontos — коротка річ або apo tu kontu, що значить спис; якби сказав: короткий молитовний подих, подібний нашим antifonam; навпаки, грецьке synapte значить молитви за різні особи або різні речі, взяті до одної цілості, котрі у нас називаються колекти. Грецьке eirmoi, поруськи ірмос, називаються тяги, бо ж наступні віршики тягнуть до свого музичного тону згідно з різницею восьми тонів, вживаних у русинських церквах. Церковна книга, одначе, називається eirmologion. Грецьке échos, по-руському глась, значить голос. Мелодія восьми голосів називається októéchon. Порядок більшого числа troparion греки називають канона, по-руськи зветься канон. Але ho óikos, по-русинському ікос, є рід гімну, влаштованого й поставленого як фонтанж на хвалу Богу або якогось святого і є протилежне до kontaktion. Навпаки, hé héraकोé є рідкісні гімни, по-руському звані іпакон. Таким чином вже буде ясно, що значить стих поклонь, міждочасіє, піснь, сідалень, глас. Мають також рід Служби Божої світилень, теж паракліс; hagia dóra зветься Свята Вечеря, а antidóron, eulogicus або благословенний святий хліб, заміна Святої Вечері. Цей хліб дається тим, що не готові прийняти святу тайну; дають їм його після служби і є він квашений. Приватний хліб колись посилав єпископ своїм вірникам приватно. Він зветься prosrogos, по-руськи проскури, про котрих деінде katavasie значить повторення, Akafist.

Померлих святих величають, їх образи побожно вшановують. Заперечують, щоб душі побожних мали блаженне бачення перед воскресінням. На Зелений четвер посередництвом московського патріарха в присутності царя відлучують всіх людей з інших церков. Чистилище відкидають. Вірять, що оправдання дістається з Христової заслуги для віри, але мусить підтримуватись і доводитись добрими ділами. Багато приписують здатностям волі. Життя монахів вважається досконалим і ангельським. Багатьма способами доказують, що холостяцьке життя є шляхетніше, ніж у подружжі. Розлучення дозволяють навіть через незначні причини.

Вчення отців і постанови сімох коцилів ставлять майже на рівень Святого Письма, щобільше, на практиці дають їм перевагу. Проповідей уникають, вважаючи, що достатньо самого читання Божого слова та що так можна уникнути ересі і різних поглядів на віру. Усіх чужовірців вважають варварами. Тих, що до них приходять, хрестять знову. При Святій Вечері не подають окремо Тіло і Кров Христа. До вина в келиху вкидають ламані шматочки хліба і їх, розмочених, подають ложечкою віруючим.

Перед тим, як читати книги пророків, не торкаються цих книг руками доти, доки багато разів не вклоняться і не перехрестяться. Синкретизм відкидають, говорять, що, крім їхньої церкви, нема спасіння. Римського папу не визнають головою церкви, також першість римської церкви перед іншими. Вимагають каяття; церковну службу вважають святою, а ступені між духовними шанують. Начальство, передовсім царя Московії, вшановують найбільше, а перед його образом глибоко кланяються й хрестяться.

Русини й москалі залежали колись від константинопольського патріарха, тепер мають власного, котрого призначає цар. Його затверджують святі єпископи, це започав князь Василь Великий, котрий митрополита, надісланого константинопольським патріархом, кинув до в'язниці, бо той гостро засудив його гріхи. Тримав його у в'язниці аж до смерті, відкинувши інтервенцію турецького султана. Відтоді й інші московські князі вибирають собі представників своїх церков, котрих єпископи узаконюють і затверджують. Московський великий князь за давнім звичаєм і, згідно з підпорядкованістю, посилає щорічно константинопольському патріархові п'ятсот золотих. Це хотів я додати до того, що вже сказав. Отже, віра русинів і москалів є кепсько опосліджена різними традиціями й немалими блудами, як і те, що є вельми

далека від первісної грецької церкви, а вони, нещасні, вважають, що є її спадкоємцями. Але ж треба спішити з іншими справами.

Гадяч має дерев'яний, укріплений валами замок, а все місто оточене валами й насипами. Чимало укріплень зробили також і шведи, які хотіли бути в безпеці перед ворожим нападом. Відходячи з міста, шведи зруйнували більш укріплені місця і підпалили деякі будинки, господарі яких прислужували москалям. Під замком мав Мазепа великі склепи, в яких були мед-вина, пиво і віск. На замку, що стояв на підвищеному місці й був забезпечений бастионами, сторожевими вежами й гарматами, мав він чимало заліза, збіжжя та інших речей.

Шведська гвардія звідси вирушила 21 лютого, ми, однак, відійшли пізніше, 18 березня, і за годину дійшли до монастиря, оточеного ровами й валами. Звідти рушили за вельми лютих морозів і через дві милі дійшли до міста Лютецьки, що теж охоронялось ровами й валами. Від місцевого команданта пана Спаррога одержали вигідну квартиру.

Тут ми побачили найкрасивішу, не так давно з каменя збудовану церкву, вітвар котрої коштував майже 20000. Ціла церква коштувала аж 100000 козацьких золотих, з яких кожен золотий коштує десять царських грошей. У своєму житті я ще такого вітваря не бачив і так би не дивувався, коли б у Козакії міг побачити бодай кілька каменів. Вітвар простирався від одної стіни до другої, височів аж до склепіння, і мав різні статуї, оздоблені золотом і барвистими фарбами. Близько вітваря показували труп якогось старого, перед століттям шанованого похованого священика, в якого — як вірилось — через надмірну святість аж дотепер збереглося обличчя й волосся. Увечері нас три мужі вшанували триголосним співом, тобто басом і двома дискантами, говорячи, що до вечірнього співу рідко використовуються хлопці.

20 березня прийшли ми до міста Борки і знайшли там двох наших земляків — пана Мартініго і пана Маттеїдеса. Раненько 21 березня пробігли ми на морозі голими полями і не без страху перед ворогом, який окупував усі сусідні міста, дійшли за чотири милі до Опішні, а звідти за милю до Будищ. В Опішні був значний шведський гарнізон і дві тисячі москалів, котрі за недавнього взяття міста Веприка піддалися королю Карлу. Опішнянські передмістя тягнуться більш ніж півмилі. В Будищах мав пристановище король Карло, воєвода Мазепа і увесь королівський і воєвідський двір. Нам було дано два будиночки, з яких вигіднішим я поступився нашому купцеві Грундові, що дбав за поліпшення свого становища. Саме місто займало меншу площу, а його передмістя були величезні.

В ньому ми шукали нагоди повернутися до Німеччини. Тут ми знайшли пана графа Левенгаупта, котрий нашу пошану з радістю прийняв і пожертвував своєю службою для підтримки нашої батьківської церкви і нас самих. Частіше ми відвідували пана Гермеліна, нам особливо відданого. Він познайомив пана графа Піпера з нашим проханням. Він думав, що, не образивши королівського двора, ми можемо звернутись до Царської Величності й зажадати вільного переходу, хоч спершу, правда, хотів почути про це думку графа Піпера і діяти згідно з волею Королівської Величності. Звернулись ми в цій справі також до воєводи Мазепа, який нам ще в Ромні щиро пообіцяв не тільки грамоту для переходу, а й супровід і допомогу своїх козаків.

В день святого Павла, на проповіді у пана Ренскельда у Гадячі, познайомився я з паном генерал-майором Шліппенбахом, з королівським комісаром Содданом, з паном Нойгебауером, котрий перед кількома роками був вихователем царевича, себто царського спадкоємця, а потім був волонтером³⁴ у шведському таборі. Він листувався з доктором медицини Кортгольдом, що мешкав у Данцігу й підтримував князя конфедеративної Угорщини, за що діставав річну платню сто золотих.

В Гадячі познайомився я з паном Гилленкрооком, генералквартирмайстром, що добре знався на будівництві, з підполковником королівської гвардії, з гадяцьким командиром паном Фоком, а також з паном Борре, котрий був королівським «шпрахмайстром»³⁵, з паном Дібеном, що був інтендантом двору, тобто верхнім майстром королівського двору, з паном Цедергйельмом, секретарем королівської канцелярії, та з іншими, про яких ми думали, що їх становище нам допоможе.

Із сусідніх міст сюди сходилось багато королівських урядників. Мене теж розшукувало чимало офіцерів і купців, що хотіли разом з нами їхати до чужини. Їх я, за порадою пана Гермеліна, спрямовував для одержання перепустки до королівської канцелярії. Пан Гардер, секретар Левенгаупта, озброєний знанням геометрії, думав, що його разом з генералом Левенгауптом відправлять на реєстрацію війська до Лівонії.

З мазепинців познайомився я з паном Войнаровським, сестрінком воєводи Мазепа. Він був з пані Обидовською, Мазепиною племінницею, у Мазепиному генерала, осаула Максимовича. Коли ми в нього попросили перепустку, він був досить привітний. Сам Максимович виявився діловим і гостинним. Чоловік цієї жінки, що звався Іван Обидовський, був вельми шанований, колись він був стольником ³⁶ Його Царської Величності.

Воєвода Мазепа, який в Ромні нас щиро приймав, говорив, що приятельство з нашим князем свято берегтиме. Тепер був інший, бо ж твердив, що грамоту безпечного переходу не може нам видати, доки не дістанемо перепустки від Найяснішого короля Карла, пана його земель. Коли ж ми подали йому такий листочок, виданий Його Величністю раніше, сказав, що в цій справі мусить інформуватися у королівському дворі. В цій хвилині надійшов пан Гермелін, який воєводу про нашу перепустку докладно поінформував і усунув таким чином підозріння обережного мужа.

Коли за чаркою вина згадали запорізьких козаків, що вже приходили на допомогу королеві й своєму воєводі, я радо сказав, що з їхнім приходом нам прийде багато доброго, але Мазепа, думаючи, що я говорю про шведське військо, поправив мої слова: «Найосвіченіший Пане, Його Королівська Величність перше, ніж мала ці допоміжні війська, завжди була щаслива, бо ж провадить справедливую війну і покладалась лиш на Бога — пана воєн і всякої справедливості. Тому Бог його не покине, хоч би ніхто із запорожців і не прийшов на допомогу». Це його довір'я нас підкупило. Згадалося, як він при першій зустрічі з графом Левенгауптом, здається, сказав, що йому, який так вагався, героїчна перемога цього графа, що сталася в недавнім бою між Дніпром і Сож'ю, поблизу села Лісної, додала сили прискорити перехід до шведського короля, бо цей граф з малою групою своїх вояків зумів затримати натиск ворога аж до третього дня. З більшою кількістю свого війська він пробився серединою ворожих військ і на конях переплив небезпечними ріками. Зумів навіть нещадно нищити ворога, який наступав з усіма силами до вирішального бою. Ми вірили, що пан Гермелін втрутився до нашої розмови 27 березня з Божого провидіння. Попереднього дня, 26 березня, москалі зненацька напали на Албеділовий полк і спричинили йому значну шкоду, взявши в полон самого полковника, який, б'ючи відважно ворога, задалеко загнався і був відрізаний від свого основного війська.

6 квітня наближався до нас воєвода запорозьких козаків Кошовий ³⁷. Коли і я, заплутавшись між королівськими військами, очікував його прихід, мав нагоду говорити з моїм паном Гермеліном, котрий про мене вже говорив з Найяснішим королем і з графом Піпером, він відвів мене до вікна, біля якого стояв король з паном Піпером. Зробив це він для того, щоб я, з'явившись їм на очі, міг їм пригадати моє прохання щодо грамоти для безпечного переходу.

Те, що я появився їм на очі, принесло бажаний ефект, бо ж пан граф Піпер, відійшовши трохи від короля, шепнув мені до вуха: «Найясніший король наказав мені, щоб я щодо вашої перепустки поговорив з паном Мазепою, що я без найменшого спізнення зроблю». Коли пан граф від мене відійшов, прийшов граф Левенгаупт, який саме вийшов від короля, а мене, якого пан Гермелін попросив іти до пана Піпера, відвів іншою стороною на обід пана графа, котрий сказав, що йому моя присутність вельми мила. Більше години ми, чекаючи на обід, розмовляли тільки утьох. Вельми освічений пан граф між іншим говорив, що Найясніший король від самого початку ревно допомагає євангелічній справі. Коли був у Саксонії, то, здається, цілих три дні мав великі турботи і навіть відкладав розмови з міністрами. Після молитви взяв нарешті папір і власною рукою стисло визначив кілька точок і післав їх до Відня у Австрії, жадаючи, щоб йому протягом трьох днів на все це дали відповідь. Між іншим, була там справа про повернення усіх костелів у Сілезії, відібраних всупереч постанов Оснабріцького

миру, запоруку котрого, як захисник євангеліків, взяв на себе. Цісарська Величність, кажуть, відповіла й пообіцяла гроші й князівство. Його Королівська Величність, одначе, своєму резидентові³⁸, що був на цісарському дворі, негайно відписала, що за Оснабріцькою угодою свободу релігії не хоче продавати, також не хоче втратити гроші, зібрані з Божого благословіння, та що про обіцяне королівство хоче правотитися, щоб знати, кому воно належить. Тоді до короля надіслали пана Коловрата, котрий, підходячи до графа Піпера, спитав, чому шведська Величність, незадоволена зі своїх перемог, здобутими над королем Августом і московським великим князем, хоче заплутатись до нової цісарської війни. Але пан граф Піпер, здається, відповів, що шведська Величність не шукає причини для нової війни, лише піклується про дотримання Оснабріцької угоди, загроженої багатьма причинами.

Потім граф Піпер оповідав, як укладався договір про запоруку Оснабріцького миру та про підпис пана Коловрата іменем Його Цісарської Величності, як також про запоруку англійців, голландців і Королівської Величності пруської, як і про те, що є майже неймовірне, що ці укладені договори, як уже говорилось, не дотримуються.

Пан граф Піпер пригадав також справу про литовське князівство, котре хотіла б Царська Величність привласнити, оскільки його не стримала б переможна зброя Карла. Саме тому король Карло заслуговує на подяку, бо ж з Божою допомогою переміг такого сильного князя. Говорили також, що ніхто б не думав, що король так добре знає Святе Письмо, як у цьому переконались. Князь Любомирський, завдяки напученню короля, став лютеранином, тепер він, одначе, живе у Стокгольмі. Старший Сапіга, литовський великий князь, став кращої думки про євангелічну релігію саме завдяки розмовам з Карлом, які справили на нього велике враження.

Між тим нам двічі приносили різну їжу, кожний з нас випив по три чарки кримського вина, і доки скінчився обід, запросили пана графа Піпера до Королівської Величності. Він мав взяти участь у авдієнції, що її готували для запорожців. З одного боку короля оточували граф Піпер, князь Віртемберзький та інші міністри; з другого — пан Гермелін, Цедергельм і багато інших. Запорозький воєвода був зі своїми козаками приведений до короля, привітав його і виконав присягу вірності. Король відповідав через посередництво свого комісара Солдана, який володів козацькою мовою. Кожний із запорожців по порядку перед Королівською Величністю глибоко кланявся і мовби падав до його ніг. Десь за годину повертались вони від короля до воєводи Мазепа, турботливість котрого підтримувала офіцерів аж до третього дня, інших — королівська щедрість.

Коли запорожці відходили, вийшов пан Гермелін і повідомив мене про подорожню грамоту, милостиво дану мені Королівською Величністю. Втішений цією новиною, підкріплений їжею й напоями, розмовами з визначними людьми і — несподівано — ласкою самого короля, повернувся я на свою квартиру, де оповідав пану Самуелу Погорському, що цього дня я бачив і пережив.

7 квітня, на яке припала неділя Квазімодогеніті³⁹, після закінчення Служби Божої, на котрій я з подивом спостеріг, як очі його Королівської Величності кілька разів були надто зосереджені на мені, прийшов до моєї господи Найосвіченіший пан Гермелін. Він повідомив, що з нами будуть післані королівські валахи з достатнім супроводом та що шлях наш простелиться через пусті рівнини, і що доведеться перепливати через глибокі ріки. Коли пан Гермелін упевнився, що я приготуюся до всіх мандрівних випробувань, він, побажавши мені щастя, відійшов.

10 квітня після обіду пан Гермелін повідомив, що — згідно з наказом Королівської Величності — подорож нашу треба розпочинати цієї ночі. Одночасно він хотів би знати, чи я на таку дорогу вже підібрав відповідні коні. Глибокої темної ночі принесли мені від пана графа надісланих сто імперських таларів. З ними був і великий пакунок листів, що їх я мав віднести до...

Через велику поспішність не вдалося залучити тих, хто хотів спільно з нами відійти. Ми лишень встигли сказати «з Богом» пану Гермеліну й від секретаря Мазепи одержати перепустку, яка б забезпечувала нам вільний перехід через Козакію.

Після обіду ми відвідали воєводу Мазепу, який сказав, що йому вже відома наймилостивіша резолюція Королівської Величності щодо грамоти нашого переходу, котра має бути видана Його Маєстатом. Лежав він цілком хорий від триденного бенкетування із запорожцями, а коли почув згадку про грамоту на вільний перехід — згідно зі звичаями козаків — суворо дивлячись сказав: «Чи ж Бог я, щоб обіцяв вам вільний перехід? Вам доведеться йти через пусті місця, через великі води і через ворожі війська. Як потім можу я вас запевнити про вільний перехід, котрий є в руках самого Бога?» Я, збентежений новим викрутасом, відповів, що ми від Його Маєстату не вимагаємо дозволу на такий перехід, що його може дати сам Бог, якщо почує наші молитви, але просимо давно обіцяну нам грамоту вільного переходу через землі Його Маєстату. «Дам, — сказав Мазепа, — дам вам таку грамоту», і, піднявши руки до неба, промовив: «Буду просити Бога, щоб вас безпечно провадив через усі небезпеки». Я — після цього — подякував воєводі, приєднавши молитви за його благо, й відійшов.

Зміст цієї, грамоти, одержаної з такими великими зусиллями, був дослівно такий ⁴⁰:

Іоаннь Мазепа Гетмань Войскъ Запороскихъ
с обоихъ сторонъ Днепра. Славного чина
Святого Апостола Андрея и белого орла Кавалеръ
Ознаймуемъ симъ подорожнимъ Листомъ Нашимъ кождому кому колвекъ о томъ ведати
належить. А особливе въ Панстве...

Іоаннъ Мазепа Гетманъ Войскъ Запороскѣхъ
съ обоихъ сторонъ Днѣпра, Славнаго чина
Стога Аптла Андрея и Бѣлаго Ола Кавалеръ-

Взнаймѣемъ сѣмъ подорожнимъ Лѣстомъ Нѣимъ кождому кому колвекъ
о томъ вѣдати належитъ. А особливо въ Панствѣ Найяснѣшѣи Портѣ Отто-
манской Ихъ Милостемъ Паномъ Властелиномъ, и всякою Кондиціи и Дос-
тойства Людѣмъ: Тѣмъ и Паномъ Старостинамъ и всему Старшому и мен-
шому Войскъ Запорожскихъ Городового и Низового Рѣйменту Нѣшего Това-
рѣству: ИЖ Ихъ Мѣи Паны Данбелъ Керманнъ, и Самуилъ Погорский з про-
чѣими своїми людми посланными з Панства Венгерского от Найяснѣш-
шого Зюнженца Его Милости Семингородского были въ певныхъ тогомъ
Панства Венгерского Интерессахъ у Двору Найяснѣшого Короля Его Милос-
ти Шведского, которіи теперъ зъ належитою шправою черезъ Панства
Найяснѣшой Портѣ Оттоманской во своѣси поворочаютъ. Зачѣмъ абы всѣгда
ѣнихъ з Панства Венгерского Посланниковъ доброволенъ безъ задержанія
пропуцано, и ѣакой бы потребовали ѣчинности тоѣи высѣдчатѣ
нештованію велце Ихъ Мѣи Пановъ Властелиновъ въ Панствѣ
Найяснѣшой Портѣ Оттоманской жадаемъ и просѣмъ, обещающѣи
сѣбѣдственною приязнію тоѣи взаѣмствоватѣи. Старшинамъ засѣ Рѣймен-
ту Нѣшего Войскъ Запорожскихъ Городового и Низового, пѣлно
приказуемъ.

Данъ в Главныхъ Кватерахъ, въ Бѣдищѣ Марта 30го Рѣку 1709.

Іванъ Іменнований
Гетманъ и Кавалеръ
Рѣкою власною итѣр

L[oco] s[igilli]

Грамота гетьмана Івана Мазепи

Іванъ Мазепа, Гетьманъ Вѣйскъ Запорѣзькихъ зъ обохъ сторѣнъ Днѣпра, Кавалеръ славнаго ордена
Святаго Апостола Андрѣя та Бѣлаго Орла.

Цѣєю подорожною Грамотою Нашою звѣдомляемо кождому, кому належитъ про це знати.
А особливо в Державѣ Найяснѣшѣи Портѣ Оттоманскоѣ Ихъ милостямъ Панамъ Володарямъ і людямъ
всѣякоѣ знатности та гѣдности, такожъ і Панамъ Старостамъ і всѣому Вѣйскъ Запорѣзькихъ Старшому і
Нижчому Рѣгѣменту Городового і Низового нашего товариства, що Ихъ милѣсть панъ Данѣилъ Крманъ
і Самуелъ Погорський зъ усіма своїми людми, які з Державѣи Угорської посланѣи від Найяснѣшого
князя Його милости Семигородського, були в певнихъ интересахъ цѣѣи Державѣи Угорської при
дворѣ Найяснѣшого Короля Його милости Шведского, котрі теперъ черезъ Державу Найяснѣшѣи
Портѣи Оттоманскоѣ належнимъ чиномъ додому повертаються. Тому, щобъ повсюдно были вони,

посланці з Держави Угорської, добровільно без затримки пропущені та щою їм, у разі потреби, не відмовлялось у допомозі, яку вони зажадали б, ми цього вельми від їх милостей Панів Володарів у Державі Найяснішої Порти Отоманської жадаємо і просимо, обіцяючи все те сусідською приязню віддячити. А старшинам нашого Військ Запорізьких Городового і Низового Регіменту це пильно наказуємо.

Дано в Головному Штабі, в Будищах, 30 березня 1709 року.

Іван, вибраний Гетьман і Кавалер, рукою власною.

Приймаючи цю грамоту й листи, котрі пан де Сільтман, генерал-ад'ютант Королівської Величності пруської і підполковник, того часу посол при шведській армії і т.д., надіслав був королеві і пану Ферові, першому міністрові та іншим, що мали донести їх до Берліна, вирушили ми з міста Будищ глибокої ночі, але задля темряви змушені були залишитись в передмісті аж до третьої години перед світанням. Приблизно в той час полковник королівських валахів Сандул, — за свої героїчні діла і найновішу, щасливо завершену експедицію до татарського хана й короля Станіслава, муж великого імені, виспавшись після вчорашньої п'ятики, приготувався в цю дорогу. У своєму супроводі він мав п'ятнадцять козаків і між ними одного Мазепинового полковника, надісланого до хана. Разом із слугами нас було п'ятнадцять.

З ім'ям Божим вирушили ми 11 квітня, просувалися вельми швидко, інколи повним галопом. Через села Рибці й Іванчиці пройшли ми до села Петрівки, де Сандул відбочив до пана генерала Гамільтона. Коли ж я у нього розпитував, хто ж є той, що має з нами — згідно з наказом Його Королівської Величності — подорожувати, він ствердив, що тим чоловіком є він, і зник скорше, ніж ми його помітили. Ледве-ледве могли ми його розшукати й наздогнати. Потім він залишився в селі Хведірки у пана Травтветтера, майора Гьельмового полку, в присутності котрого показав я грамоти славної канцелярії, котрі, побачивши, він визнав, засміявся і сказав, що про них знав.

До Нових Санжар ми дійшли біля третьої після обіду, летячи — згідно з татарським і козацьким звичаєм — через гори, долини, через рови й ріки повним галопом. Це було для мене вельми тяжко, але бажання повернутися на батьківщину і Божа поміч все це перемогли.

Запорожці прийняли нас вельми шляхетно. Наш полковник Сандул відвідав їхнього воєводу, званого Кошовий, і, вернувшись від нього, повідомив мене, що зі мною і моїми спільниками не може їхати, навіть якби ми дали йому сто золотих. Він нарікав на великі рівнини, глибокі ріки, на багато ворогів і на наших коней, котрим довелось долати таку тяжку дорогу. Я згадав про королівську пошту, котру він повинен занести королю Станіславу, але він її не захотів узяти і коли, застрашений моїми словами, її нарешті взяв, намагався, одначе, її повернути, говорячи, що за доставку таких листів легко може нарватися на смертельну небезпеку. Коли, одначе, хотіли ми його за всяку ціну стримати, він переконував, що при першій біді, або тоді, коли побачить, що наші коні виснажені, від нас відійде.

Ми раді були самі від нього відлучитися, щоб не втрапити з ним у небезпеку. Після його відходу ми 12 квітня знайшли воєводу Кошового і попросили його дати нам кілька провідників на дорогу. Він обіцяв нам провідників назад до Королівської Величності шведської, від котрої, як казав, уже має наказ, щоб нікого з табору Його Величності не випускати за Дніпро. Після цього ми показали грамоту вільного переходу від Його Величності, як також і від Мазепи. Через незнання латини він її прочитати не зміг, але грамоту від Мазепи дав прочитати людям в присутності старшин. Коли його секретар цю грамоту одержав і побачив на ній печатку, почав її цілувати і голосно зачитувати. Мусили ми теж показати наші угорські і пруські паспорти. Після багатьох роздумувань він остаточно повірив у законність нашої перепустки. Про супровідників, що мали до нас приєднатися за наші кошти, він, одначе, сказав, що буде це вирішувати зі своєю громадою. Таким чином цей воєвода не може нічого робити без відома й згоди всієї громади.

Запорозькі козаки утворюють власну республіку, але є, однак, залежні від Мазепи, і їхній воевода в присутності Мазепи не відважується вживати титулу воеводи, вживає його лише у запорозькій країні. А сам Мазепа носить титул воеводи війська запорозького і мешканців обох сторін Дніпра. Більше про це сказав я вище.

Коли в цей небезпечний час — передусім для бродячих пустими рівнинами військ чигиринського полковника Ґалаґана, відомого з недавнього знищення Кошового осередку, названого Січ, не знайшовся ніхто, хто б хотів нас супроводжувати, мусили ми 13 квітня повернутися. Але ми не повернулися до нашої будищанської квартири, тільки зупинились у селі Хведірки, в якому пан Траутветтер радо надав нам три будиночки. Дякували ми Богові за батьківську опіку, за те, що ми були визволені з такої тяжкої їзди. Не думали ми, що спроможні подужати щоденних 15 або 20 миль, до котрих, як ми чули, полковник Сандул, козаки й валахи були звиклі. Правду кажучи, здолавши вісім великих миль з Будищ до Нових Санжар, ми були настільки виснажені, що не могли ані стояти, ані сидіти, ані їсти.

У Хведірках залишилися ми тому, що розійшлась чутка про те, що Мазепа з королем почне облягати Полтаву, розташовану звідтіля трохи менше милі. Ми думали, що після облоги й зайняття Полтави шведське військо почне воєнні операції перед Дніпром і за Дніпром, а для нас відкриє вільний шлях.

Пан майор Траутветтер увесь час за цього спільного побуту ставився до мене особливо приємно. Багато разів запрошував мене на обід і вельми просив, щоб я без будь-якого запрошення приходив щодня. Так само ставився до мене його брат, капітан. Тут я мав добрих друзів. Полковник Ґейльм, крім слів, не виконав нічого, але його капітан пан Вальдав, людина багата, бажаючи втекти від москалів, запропонував мені свій стіл, кілька разів запросивши на обід. Пізніше він разом з кіньми утонув у водах Дніпра. Також полковник Ґилленст'ерна часто мене запрошував на обід. Наш земляк, пан Ян Карол Карловіц, угорський саксонець, познайомив мене зі своїм капітаном і кілька разів, відвідуючи нас, подарував мені пару чудових пістолетів. Особливу прихильність виявив до мене пан капітан Ґотфрід Ян Сальміс. Тут же я познайомився з паном підполковником Левенгауптом і з паном бароном Фалькенбергом, котрий визволив з в'язниці нашу Найяснішу княжну. За це шведська Королівська Величність довго тримала його в тюрмі. Він мені жалівся, що жодної подяки за це не отримав.

23 квітня ввірвалися до новосанжарських передмість москалі, але після невдалого нападу вернулися, підпаливши при цьому передмістя. Звідти налякані димом офіцери Ґейльмового полку відступали до Полтави. Разом з ними утікали до села Супрунівки і ми, хоч наступного дня вернулися до нашого хведірчанського домика, де почули про козацьку акцію біля Санжар.

28 — 29 квітня і 1 травня ми відсвяткували шведський Великдень, довідавшись, що у Швеції третій великодній день не відзначається, а посувається на четвертий день. Коли, отже, третій день не святкувався, пан капітан Вальдав 30 квітня прийняв на урочисту гостину двох полковників — Ґейльма і Ґилленст'ерна, а разом з ними і інших офіцерів, між ними й мене, пригостивши нас їжею, напоями і музикою. Тут я з багатьма познайомився, бо ж нікого неприхильного до мене тут не було.

В неділю Ehaudi⁴¹, коли закінчились служби Божі і обід у пана полковника Ґилленст'ерна, шановний парох цього полку Ян Стаппенбек пояснив нам шведсько-козацько-московську битву, що відбулась біля кобеляцького мосту, де шведи добряче оточили москалів. Коли ж, однак, командувач генерал Крузе діяв досить недбало, а козаки Кошового споглядали ворога безжурно, той з небувалим грюкотом зброї пробивався серединою шведів, вбивши шістьох капітанів Ґилленст'ернового полку і взявши в полон полковника, хоч, правда, він сам незабаром перебіг. Нещастя шведів було таке велике, що багато з них хотіло бути радше полоненими, ніж далі терпіти біду. Довідавшись, що цього полковника полонили, Найясніший король хотів знати про його рани, а коли почув, що той не ранений, а полонений, сказав: «Знаємо вже, яким способом його полонили».

29 квітня, тобто на другий день шведського Великодня, москалі уврвалися до міста Опішні, недалеко Будищ, і побили там усю сторожу, яка налічувала двісті осіб, підпалили місто, але

великої шкоди не сталося. Бачучи, однак, наближення короля з кількома полками, вони відступили за ріку. Один утікач-швед упав у яму, що була прикрита соломою, і, ховаючись у ній, почув слова найвищого московського генерала: «Генерал-марш, марш», передав їх шведам, які саме проходили, але москалі за міст не прийшли.

Найясніший король, вивівши своїх вояків з Опішні й Будищ, вернувся до Полтави, котру перед тижнем, біля 22 квітня, на спішний наказ Мазепи оточив. Саме в час відсутності короля вибуховий порох, укладений до підземних підкопів, оточенці своєчасно знищили. Це сталося в хвилину, коли мала вилетіти в повітря брама з фортецею. Розгніваний король Карло почав тоді 30 квітня увечері бомбардувати місто гарматними кулями. Ця акція тривала аж до 1 травня. Місту було завдано значної шкоди, кілька будинків було запалено, залога була загнана до середини міста.

З того часу минуло кілька днів без особливих військових операцій. Мазепинські козаки просили, щоб король не нищив вогнем містечко, в якому, як казали, Мазепа мав рідну сестру, а в них там жили їхні рідні. Крім того, в містечку сховане багатство найбільшого полку. Охоронців міста можна змусити голодом здатись королеві. Це станеться тоді, коли вони утратять надію на допомогу і побачать, що їм з дня на день загрожує ще більша небезпека.

З травня відбіг я з паном Погорським подивитись облогу Полтави. Ми побачили на горі невеличке містечко. З обох боків воно було оточене невеличкими верхами, укріплене двома насипами й валами. Під ближчим верхом король наказав збудувати укріплені редути, з протилежного верха, що на ньому був монастир, він бив ворога важкими гарматними кулями.

Царська Величність уже була прийшла з усім своїм військом і наказала прокопати вельми довгі траншеї, розмістити на них багато гармат, а на широких рівнинах і в близьких лісах — військові намети й усяке військо. Невеличка річка відділяла монастир і Полтаву, тобто шведський табір від московського. Навпроти московського табору міщани мали міцно укріплену браму і добре стережений вхід. Король Карло наказав зробити опорні бази, поставлені навпроти московських, закріпив їх військом і на найнебезпечніших місцях поставив сторожу, щоб оточеним у місті не могли привозити їжу. На протилежному боці була інша брама, котра теж мала варту. Навколо неї були вали, укріплені шведськими вояками. Цікаво було бачити ворога, що розкладав свій табір на віддалі гарматного пострілу. Про все це хотілось довідатись.

Потім настав шведський покаяння день, що ми його відзначили у Хведірках. Тому що упсальський архієпископ, що дотепер приписував біблійні тексти, через перебої пошти цього зробити не міг, Найясніший король, хочаби його замінити, сам відзначив чотири покаяння дні. До них приклав тексти

Святого письма, котрі мали 1709 року прочитати у всіх полках. Ось вони:

1709 року. Перший покаяння день ⁴², 14 (24 травня старого) нового календаря. Перший текст: із псалма 143, 2: І на суд не вступай із рабом Своїм, — бо жоден живий перед обличчям Твоїм справедливим не буде! Другий текст: з Єремії 4, 4: Обрізуйтеся Господеві й усуньте із ваших сердець крайні шкірки, щоб не вийшла, немов той огонь, Моя лютість, — і не буде кому погасити через злі ваші вчинки. — Третій текст: з Даниїла 9, 8: Господи, сором на обличчя нам, нашим царям, князям нашим та нашим батькам, що згрішили перед Тобою.

Другий покаяння день, 11 (12 червня старого) нового календаря. Перший текст: Псалом 143, 9: Урятуй мене, Господи, від моїх ворогів, бо до Тебе вдаюся! Другий текст: Друга книга Хронік 16, 9: Бо очі Господні дивляться по всій землі, щоб зміцнити тих, у кого все їхнє серце до Нього. — Третій текст: Друга книга Хронік 32, 7, 8: Будьте міцні та будьте мужні, не бійтесь й не жахайтесь перед асирійським царем та перед усім тим натовпом, з Ним рамено тілесне, а з нами Господь наш, щоб допомагати нам та воювати наші війни.

Третій покаяння день, 29 червня старого календаря (9 червня нового календаря). — Перший текст: Єремія 18, 7, 8: Я часом кажу про народ та про царство, щоб вирвати його, і щоб розбити та вигубити, та зло, яке думав чинити йому. Другий текст: Осії 7, 15, 16: А Я їх картав, їхні рамена зміцняв, а вони зло на Мене задумують... Вони наворачтаються, та не до

Всевишнього, стали немов той обманливий лук... Упадуть від меча їхні князі за гордість свого язика, — це їхня наруга в єгипетських краї! Третій текст: Ісаї 5, вірш 3, 4: Тепер же ти, єрусалимський мешканче, та мужу юдейський, розсудить — но між Мною й моїм виноградником: що ще можна вчинити було для Мого виноградинка, але Я не зробив того в ньому? Я чекав, що родитиме він виноград, а він уродив дикі ягоди.

Четвертий покаяний день, 6 (16 серпня старого) нового календаря. Перший текст: Єремія 50, 18, 19: Я покараю царя і верну Я Ізраїля на пасовисько його, і він пастися буде на Кармелі й Башані, і на горі Єфремовій та на Гілеаді душа його ситою буде. Я покараю царя вавилонського і землю його, як я покарав був царя асирійського. — Другий текст: Псалм 80, 18-20: Нехай буде рука Твоя над мужем твоєї правиці, на людському сині, якого зміцнив Ти собі. А ми не відступимо від Тебе, Ти нас оживеш, і ми будемо ім'я Твоє кликати! Господи, Боже Саваоте, приверни нас, і хай засяє обличчя Твоє — й ми спасемось! Третій текст: із Сираха 51, 10, 11, 12: Повсякчасно буду твоє ім'я хвалити, славословитиму його піснями. І мольбу мою вислухано: ти спас мене від згуби і врятував від лихого години. Тому славословитиму тебе й хвалитиму, — і благословитиму ім'я Господнє. (За Крманом ці вірші в Сираха 51, 15, 16, 17. За українським перекладом Святого Письма (1963): 10-12. - М.Н.).

Скільки таємниць справді приховано в цих вибраних текстах, це побачимо з наступної події. Треба, однак, думати, що Його Королівська Величність особливим Божим натхненням вибрала ті, а не інші тексти, передовсім Єремії 18, Осії 7, Єремії 50, 80 псалом і Сираха 51, і передбачала упадок своїх князів і поворот решти людей до неволі.

Шведам велося дедалі важче, і з дня на день ми переживали кепські речі. Шведів, які хотіли покорити Полтаву голодом, заморив згодом голод сам. [Шведські конфедерати, козаки відбирали, де тільки могли, гроші у шведів, а іноді й життя. Селяни, які ховалися в лісах, шукали приводів для грабунку. — ВИ. №12 (1976). — Прим. litopys.kiev.ua]

З Нових і Старих Санжар і декількох сусідніх сіл привозили хліб, пиво, брагу, медовину та іншу потраву, але в дійсності що це значило для багатьох та чи всі вояки мали чим заплатити? Говорили, що в королівській квартирі гарець⁴³ горілки продавався за 16 талярів.

Найосвіченіший пан генерал-майор Майєрфельд заплатив за один гарець паленки 12 твердих талярів, що мені й сам сказав. Одна пара чобіт, потрібних для верхівця, коштувала 12 золотих ринських. Один широкий німецький капелюх, оздоблений тонкими срібними китичками, був вартий 30 золотих. Одна бочка пива, що мала 7,5 відра, коштувала 45 ринських. Один гарець уміщає майже 3 угорські половинки, однак не будинські, а ті, що їх вживають на пограниччі Австрії, Морави, Сілезії й Польщі угорські мешканці. 20 гарців творить одну дев'ятку, а 150 гарців рівняється одній козацькій бочці. Одно сідло продавалось за 12 ринських талярів, деколи й за 20.

Наш Гаас купував відро горілки за 8 твердих золотих, що їх вартість була 6 ринських золотих, разом за 48 золотих; підняв ціну відра на 22 ринських золотих і заробив на одному відрі паленки 70 ринських золотих. Це сталося ще перед облогою Полтави, коли само собою було всього достаток. На якомусь аукціоні за п'ять сорочок одержали 60 твердих талярів. Під час облоги піднялась також ціна хліба. Козаки, крім золотих і талярів, інші гроші не брали. Шведи ціну золотих і талярів підвищували, саксонська монета не приймалась, копійки можна було дістати рідше. М'ясо деколи можна було одержати, але через велику спеку його було тяжко утримати без запаху більше двох днів.

Бог послав таку силу мух, що літали роями. Вони, мов військо, заморили всі хати й двори, що були переповнені дохлятиною. Ними був повний і табір. Коли я відвідав свою стару хату в Хведірках, побачив густо покриті мухами стіни, стелю, піч, посуд і навіть всю підлогу. На довжину одного пальця ледве чи побачив би вільне місце. Немічні мешканці проти засилля мух захищались покривалами. Посеред хати можна було бачити кілька роїв мух, що висіли від стелі до підлоги, тримаючись купи, мов бджоли. Хто входив до хати, мусив пробиватися через рої мух, хоч і так вони його наскрізь прикривали. Ледве хто відкривав уста, треба було йому від них відмахуватися. Квартируючи в якомусь домі, я акуратно затуляв усі щілини, брав липові

гілки, яких там чимало, і ними відганяв мух, але й цього було замало. Деколи ми пробували їсти надворі під деревами, але й там доскіпливі мухи насідали на тарелі, горшки і навіть наші уста. Вони сідали на краї мисок, на ложки, влітали до напіввідкритих ротів.

Коли йшов дощ, мухи влітали до будов і обсаджували в них густими роями склепіння, коли хто-небудь із знайомих нам торговців у таборі біля Полтави готував медовину, то до його посуду, в якому був мед або вода, попадало багацько мух. У все це важко віриться, а ще важче про це розповідати, але ж правдою було те, що до розпалених сонцем пляшок, до яких треба було наливати оту нещасну, за пару годин приготовлену медовину, влітали рої мух. До них долучались ті, що вдень їх вливали разом із медовою водою, і ті, що влітали до пляшок через відкрите горло. Одначе, ця напівзварена медова вода, що в ній всякими способами здихали тисячі мух, добре смакувала, але й добре за неї платилось. Міра «штоф» коштувала п'ять цісарських грошів.

Дехто настільки звик до мух, що й не помічав, як вони з ложки потрапляли до горла. Ті, що плавали в тарелях, могли викликати блювоту. У майора Траутветтера побачив я мухи у пастці. На середину стола цей добрий і гарний муж наливав чимало медовини або й молока, а коли ці огидні гості, мухи в роях, злітались втамувати спрагу, він, витягнувши з порохівниці порох, насипав його до скрученого паперу і, запалюючи його кінці, під сміх присутніх так знищував мухи.

Цих мух можна було назвати передвістям катастрофи, яку ніс розташований навколо ворог, котрим майже всі погорджували.

21 травня з Опішні і Будищ відводили до Старих Санжар веприцьких полонених москалів. Потім ці залишені шведами міста були підпалені, щоб не могли служити ворогові. Роззброєних дев'ятсот москалів вели повз наше мешкання, а коли вони у Старих Санжарах протримались більше місяця, 25 червня були визволені. На світанку цього дня ми почули десь за півмилі гуркіт гармат і понад дві години невтихаючі військові салюти. На місто, в котрому після недавньої кобилецької битви нещасний генерал-майор Крузе розмістив свій і якийсь інший полки, раптово напало вісім тисяч москалів. З різних джерел він, мабуть, довідався, що ворог йому загрожував, але все ж таки не потурбувався сховати вози й інші речі в безпечнішому місці.

Погорджуючи смертю, вороги розбили мур з тяжкої цегли і звільнили полонених. Полонені москалі, маючи можливість вільніше рухатись, напали на шведів. Багато ворогів загинуло, але коли шведи з міста відступали, не без утрат його залишили.

І тут шведам зашкодило те, що покладались на безпеку й довіру союзників, про яких прецінь знали, що їхня знаменита хитрість була загальновідома.

Якийсь брехун, під'юджений польськими єзуїтами, в минулому сторіччі видавав себе за Димитрія, Васильовичового сина, котрого одначе вже в дитинстві убили. Цей брехун цю байку подавав так майстерно, що його оголосили московським великим князем. Його також підтримувало польське військо. За жінку він собі взяв доньку сандомирського палатина⁴⁴. Коли, одначе, виявилось його незнання відомих звичаїв і віри московської і коли відкрилось його шахрайство, цей театральний князь, прилюдно зганьблений, був добитий ножами. Туанус⁴⁵ оповідав, що цей Димитрій перед битвою за взяття Московщини, «розпростерши руки й звернувши до неба очі, просив Бога: Найсправедливіший Боже, спершу мене блискавкою згуби, першого мене знищ, кров цих християнських вояків шануй, оскільки те, що роблю, є несправедливе або спокусливе й безбожне; Ти бачиш мою невинність, підтримуй справедливу справу. Тобі, королево небес, віддаю себе й військо своє. Оскільки це правдиво подається, він дійсно не був Димитрієм; може, то був безсоромний шахрай, що з таким спокійним лицем брехав, коли знав, що те, що говорить, не є правда; або коли він, будучи обманеним, вірив у фортуна, яка й інших наділяла і до нього якимось дивом прихильна була, бо ж спершу йому щасливо усміхалася, потім до смутку довела й нарешті до трагічного кінця допровадила», — стверджував Туанус.

Коли санжарський гуркіт утих, скочили ми на коней і, пришпоривши їх, прилетіли до міста. В кількох місцях диміло, у місті і поза ним лежало чимало московських трупів. Було видно, що один москаль, бажаючи з великим мішком утекти з того місця, в якому інші москалі були ув'язнені у солом'яних хатинах, упав на коліна, тримаючи мішок на плечах. Без духу лежав недавній полковник цих полонених. Увійшовши до шведського генерала, довір'ям якого він користувався, одягнув два його убрання, а своє натягнув зверху. Забравши з собою також інші речі, цей москаль скоро втік. Тут ми побачили поламани шведські вози й порожні скрині. Пропало двадцять тисяч талярів, що складала касу краусівського полку.

Було полонено дев'ятсот москалів, близько вісімдесяти з них загинуло. Були чутки, що це сталося з тихої згоди з москалями. Крузе був досить добре поінформований про прихід москалів, але не зажадав шведської допомоги, не звернувши уваги на полонених. З нашого села прийшло потім кілька сот вояків, але й ворог уже переплив через сусідню з містом ріку. Це справді була чимала втрата. Хоч, однак, зі шведів загинуло ледве троє-четверо, прецінь москалі були вигнані. Задля них король Карло, бажаючи здобути місто Веприк, утратив майже п'ятсот власних вояків.

26 травня до Полтави, кажуть, увійшла майже тисяча москалів, з яких двісті було забито. І наступного дня москалі пробували те повторити, але були героїчно відбиті, утративши шістьсот вояків. Шведи полонили бригадира, що був родичем Меншикова, головного міністра Царської Величності.

15 червня вирушили полтавські оборонці й з намазаним смолою посудом підпалили шведські апроші⁴⁶.

21 червня за новим календарем ми в селі Хведірки відсвяткували другий день покаяння й почули пастора Гйельмowego полку, що читав з Другої книги Хронік, 16, про обов'язкове й корисне поєднання з Богом. Нагоду для цього дав йому прихід татар до короля й Мазепи в їх боротьбі проти москалів. Татарський хан надіслав якогось мурзу, тобто капітана, з котрим потім і ми по-мадярському розмовляли. Він колись був ягерським капітаном, але в недавній турецько-цісарській війні був післаний до Відня, звідки утік. З паном графом Піпером він розмовляв по-німецькому і, наскільки ми зрозуміли, зажадав, щоб татари вступили до спілки зі шведами й козаками з тою передумовою, що королівська Величність шведська не укладе мир з москалями. Тож нехай дозволить татарам, які захочуть зробити набіги на Московію, відводити людей і відганяти худобу. Вони будуть задоволені з цієї платні й будуть виконувати військові накази короля Карла. Звільнення цих висланців відкладалось на третій тиждень, здається, тому, що король Карло не хотів розпочати вирішальний бій з допомогою помічних татарських військ.

Мурза, однак, коли ми хотіли з ним разом повернутись і відвідати Крим, жалівся нам, що відкладення його повернення до хана може бути шкідливе для обох сторін. Татари, як він казав, будуть готові ввірватися до Московії, як тільки довідаються, що король Карло виконав їхні вимоги.

Ці татари також дивувалися, що король Карло приступом бере Полтаву, бо ж Царська Величність через свого особливого посла їх повідомила, що війна московсько-шведська вже закінчилася з багатьма умовами й одруженням його сестри з королем Карлом. Цими брехнями москалі хотіли розбити мазепинсько-шведський союз [відвернути татар від мазепинсько-шведського союзу. -- ВИ. №12 (1976).— Прим. litopys.kiev.ua] , для посилення якого воєвода Мазепа цілком недавно послав у Крим свого посла з волоським полковником. Козаки мають якусь стару угоду, що її самі шанують іменем братерства. На її основі одна сторона зобов'язується дати допомогу іншій, що бореться з труднощами.

Всі дні поширювались чутки про прихід татар, і до шведського табору вже навіть привозили кримські вина, ізюм, мандлі, фіґи, виноград та інші речі.

Наш покаянный пастор виразно нагадував, що не варто довіряти союзу з татарами, але треба опиратися на Бога, продовжуючи серйозне каяття.

Та вернімося до наших приватних справ. У селі Хведірки ми дістали господу між мазепинськими козаками в останніх хатах, вельми віддалених від шведських вартових. Ми мусили боятися не тільки ворога, а й самих козаків, дух котрих проти нас розпалювався, роздражнюваний нами самими.

В моїй дружині був доктор медицини Ян Фабер, який хотів повернутися до Риги; у дружині ще був любовнянський міщанин Шаланг, що минулого року привіз до шведського табору угорські вина. Був тут також його приятель, за походженням англієць, і якийсь кравець, звільнений паном Сільтманом. Він хотів триматися біля мене, я його охороняв, щоб його не взяли до війська.

Ці необачні люди не тільки перед зором козаків щоденно фали до півночі в карти, а й, вийшовши з дому, до викопаної ямки кидали тверді золоті таляри. Робили це задля тілесної розваги чи скорше для розкидання грошей і марнування дорогоцінного часу. Деколи якийсь з них програвав 20, 30, 50 і більше імперських талярів.

Боячись не тільки зовнішнього, а й внутрішнього ворога, зайняли ми інші будиночки, ближчі до шведських вартових. Мені довелось зазнати нечуваного підлабузництва від співмандрівників, бо ж Шаланг разом із своїм другом англійцем, забувши, що я дав їм притулок, заздальгідь зайняли кращий дім, а мені й докторові залишили зруйнований і задимлений будиночок, про який нам розповіли шведи, буцімто в ньому через баталії чортів не міг перебувати жоден вояк. З нас, одначе, ніхто не помітив щось таке, що могло б наганяти страх. Коли, одначе, Шалангівий слуга знайшов перед домом, який мені приділили, яму, а в ній лущений горох, два горшки масла, пшеницю і різні струковини, то ті, що були при мені, виступили проти нього. Цей слуга надіслав нам бодай трохи масла. Коли я їх відраджував, відіслали масло назад, підвищивши його ціну. Але я з цим не погодився, і масло знову повернули. Доктор Фабер сказав про це Травтветтерові, котрий масло забрав, буцімто воно належало його полкові.

Коли з'ясувалось, що Шаланг вповні симпатизує Царській Величності, а шведські справи гудить і одверто зневажає, почала зростати прихована ворожнеча. Від такого чоловіка ми віддалились і зайняли в селі вигідніший дім, що був поблизу полковника Гйельма, пана Травтветтера, пана капітана Вальдава і пана Карловича. Шаланг не знав, як йому діяти, а тому пішов за нами і не соромлячись оселився в снігах нашого будинку. Ми мали вже досить вигідне помешкання, але сувора дійсність навчила нас майже кожного дня повторювати сумне і Христом відкинене слово поганів і вельми турботливих християн: Нема нічого, щоб ми їли, ані щоб ми пили.

Доки ми не продали віз, могли з місця на місце возити вуджене м'ясо й пляшки, придатні для пива й горілки, а також тарілки та інший кухонний посуд. Тому, одначе, що мій співмандрівник, незважаючи на мою заборону, віз продав, не залишили ми собі, крім коней і одержі, нічого. Йому здавалось, що ми, разом з волоським полковником, про якого я згадував вище, будемо подорожувати кінями. Так сталося, що потім він від нас відійшов. До цього лиха ще додалась утрата всіх коней. Коли 29 травня пан Погорський хотів забігти до Санжар купити собі чоботи, прив'язав кепсько до плоту свого коня, а той, увільнивши віжки, вибіг на поле попастись. Всіх інших коней наш кінь поманив за собою, зник нам з очей і прив'язаним плащем сполохав усіх останніх коней. Знайти його нам не пощастило, ми втратили щонайменше 60 талярів.

Саме в той час калмики украли коней з усього шведського двору, і ціна на коні вельми зросла.

Жодним пером не можу описати нашу біду, котрої ми зазнали за шість тижнів біля цього села і саме стільки в ньому. Чотири тижні, доки тривав козацький піст, ми діставали овець і молоко. Козаки утримуються і без молока, задовольняються рибою, капустою, буряками, яблуками, кашею та іншими стравами цього гатунку. Коли ж час загального посту закінчився, залишили собі м'ясо, молоко і сир для себе. Було також чимало шведів, які цілий день скуповували овець, молоко та інше їдло. Коли нам інколи діставалось м'ясо, більше двох днів

воно не витримувало, бо літаючі роями мухи його загіджували, залишаючи на ньому черв'яки і сморід. Коли, одначе, треба було свіже м'ясо варити, бракувало петрушки, солі, цибулі, борошна, масла та інших потрібних для цього приправ. Все це доводилось замінити одномісячними лісовими яблучками, що, розварені набували смаку, від якого нападала гарячка. Молоко бувало майже кожен день, але, за звичкою козаків, ласих до грошей, було деколи розріджене водою і вельми дороге, хоч, одначе, вся ця земля залита молоком, сир ледве коли можна було побачити. Він був рідкий, а коли трохи засох, ставав, як гума. Паленку взагалі не можна було дістати, хоча її варто було мати через безперервне пиття води. Про її якість говорилося вище.

Коли я собі деколи дещо добував, хліб або напій, був тут не один, який пасся за моїми речами, чекаючи, коли я лиш ногу витягну з хати. Коли ми деколи тут або деінде в минулі часи нашого перебування в таборі вшановували когось, хто прийшов би під час обіду, щоб попоїв з нами, ніхто не відмовлявся та навіть і незвані кидались до миски. Деякі люди, що хотіли мене потішити, запросили мене поласувати солодким молоком з полуницями. Пан Травтветтер і Вальдав, запрошуючи мене, мали стіл, заставлений кількома добре приготовленими стравами і медовиною або пивом. Я, виснажений голодом або турботами, ледве міг іти, для інших, одначе, не хотів бути тягарем.

Те, що мене обминали болячки, відношу до особливого Божого провидіння. На майданчику біля хати, що його можу вважати майданчиком мого спілкування з Богом, я втішався читанням різних книжечок, молитвами і співами до Бога. Моя біда — сильно підкреслена насмішками моїх лайливих і грішних спільників з Божого прозріння і з моїх щоденних утіх, зачерпнутих з Письма Святого, — мені нагромаджувала змішані зі сльозами жалі, з котрими я звертався до найдобрішого Бога. Відповідно до всіх моїх утіх було моє покликання, виконане в ім'я всієї євангелічної церкви на синоді в Ружомберку. А моє — найліпше відоме Самому Богу — прагнення допомагати знедоленій церкві, що я її поставив вище батьківщини, приятелів, дітей, жінки й будь-чого іншого, що могло мені бути дорогим. Тут я навчився від нашого доктора Фабера читати по-французькому, що є особливо тяжке. В свою чергу я його навчив шістдесятковій аритметиці і астрології, корисній для медиків. Тут ми також побачили одного вояка, дезертира, за походженням німця, котрий за наказом Королівської Величності мав бути повішений, але через видатки для ката, що їх його полк не мав, був застрілений кулями однієї роти.

Тут ми почули, що якийсь бідний вояк вночі прихопив з чобіт одного козацького розбишаки рушничок, в якому були зав'язані якісь гроші. Так сильно впливала на людей голодна біда.

27 червня ми з двома полками утікали до Полтави, бо ходили чутки, що засвіта до нашого села знову урветься численне вороже військо. Вчорашнього вечора ми почули жахливий гуркіт шведських гармат, котрі відбили ворога від вступу до міста. Запопадливість ворога була такою великою, що він закидав багатьма гарматними снарядами не тільки шведів, котрих міг бачити, а й долину, оточену пагорбами, бажаючи завдати шкоди розташованому там королеві Карлові, якого й тут охоронило Боже провидіння. На цьому шляху ми побачили одного селянина, який, вискочивши з лісу, накинувся на шведа, що сидів з іншими вояками на возі. Після короткої шарпанини його зловили, добре збили й полонили. Вже з цього можна було передбачити, яка небезпека підстерігає шведів. Того ж дня, перебуваючи в якійсь халупці, що стояла майже на вершині приміської гори, почули ми постріли рушниць, які тривали цілу чверть години. Міщани, як казали, зробили наскік, але шведи й козаки, котрі були в апрошіях у лісах, їх рішуче відбили.

Для Найяснішого короля цей день був нещасливий. Коли почув, що декілька калмиків перейшло ріку, взявши в полон кількох піхотинців, вийшов їм назустріч, кількох ворогів забив, інших відігнав, а коли вертався до свого табору, несподіваним пострілом з московської рушниці був поранений у ногу, ту, що зламав у Польщі. Куля, яка ввійшла через ступню, загніздилась під пальцями. Негайно було скликано консилиум лікарів, які почали оглядати рану

й вишукувати кулю. Майже цілу годину тривало це різання, спричинене тим, щоб часом не поранились нерви й жили пальців. Король не виявив ані найменшого знаку болю і, жартуючи, щохвилі нагадував лікарям, щоби взяли ножики і, не боячись, відважно й певно різали м'ясо пораненої ноги. Так само він, кажуть, поведився у Польщі, де зламав голінкову кістку. Він без страху запитав тоді лікаря — за скільки днів та голінкова кістка може зростися? Коли ж від нього почув, що ця нога видужає за шість тижнів, докладно лічив дні, і коли прийшов останній день шостого тижня, звелів привести для верхової їзди коня. Міністрам, які відраджували його від тієї їзди, відповідав, що лікар пообіцяв одужання за шість тижнів, і що саме цей час настав, а тому він хоче попробувати, як зможе їздити.

Того ж дня ми повернулися до свого помешкання і залишились у ньому не без страху перед ворогом і мешканцями аж до 1 липня. У селі зосталось мало вояків, а наш будинок був при самому вході в село.

Москалі між тим розкладали табір біля села, в якому був королівський двір з Мазепою. З ними були навіть такі калмики, що безстрашно ввірвались до дому, в якому мешкав Мазепа, маючи намір взяти його в полон, але шведи, які охороняли гетьмана, їх відважно відігнали і того ж дня, 29 червня, королівський двір з прилеглими полками звідтіля рушив і пішов за королем. Наше хведірчанське військо відійшло до Полтави 1 липня. Після того, як кінь пана Погорського знайшовся у капітана Функа з Гилленст'єрнівського полку, ми мали вже двоє коней. Функ говорив, що коли не мав коня, йому подарував його прапорonosець Гйельмowego полку, званий Ек, який, одначе, твердив, що про інших наших коней нічого не знав.

Того самого дня Царська Величність, про яку думалось, що хоче на нас напасти, задумала про відступ і, залишаючи свої траншеї, відступила глибокої ночі. Шведи, ввірвавшись у ті траншеї, захопили артилерійські снаряди, вибуховий порох, борошно, масло і кілька бочок горілки, а самі траншеї запалили. Вони горіли повних два дні. В близькому лісі, підстерігаючи москалів, забили необережних торгівців, польських слуг і декількох одурманених горілкою шведських вояків, яких було біля шістдесяти.

Наступного дня, 2 липня, король Карло, викликаний Царською Величністю, вивів усе своє військо на поле, залишивши речі поблизу Полтави. Так розпростерлась лінія довжиною в німецьку милю, середину котрої тримав король зі своєю гвардією й гарматами. Запорізькі козаки розмістились на флангах. Кіннотники були розміщені по сотнях і мали приєднаних піхотинців, теж розміщених по сотнях. Кожний полк, одначе, доповнювався меншою кількістю вояків. Між усіма полками і всіма сотнями були залишені порожні простори. Не було нікого видно, хто б не виглядав ворога з радістю, знаючи, що цей день буде вирішальний та сподіваючись, що шведи вже нарешті позбудуться голоду й інших нещасть, що їх мучили як повільна смерть. Ми з паном Погорським верхи на конях зміряли лінію з одного кінця до другого і побачили, з яким геройським настроєм бажать шведи взятися за зброю.

Побачили ми також зграї птахів, що літали над московським табором. Багато старших вояків, згадуючи те ж саме перед минулими боями, вважали це за щасливе передвістя. І справді, Царська Величність, котра вчора закликала до рішучого бою, побачивши на власні очі шведські сили, відмовилася від вирішальної битви. Шведські піхотинці і кавалеристи повернулись на свої становища, нічого не виконуючи. Були чутки, що Шереметьєв начебто не радив, щоб Царська Величність випробовувала в нинішній битві всі шведські сили. Ми повернулись до своїх обозів, розташованих на голих полях перед північною полтавською брамою. Наші обози було видно очам власного війська. Там ми знайшли воеводу Мазепу, котрий вранці, чудово одягнений, нісся на найчистокровнішому коні до бою, але Карло, похваливши його, порадив вернутись до обозів, охороняючи своє життя, бо ж він і так був слабого здоров'я.

Я між тим розпочав розмову з монахом, Мазепиним священиком, про правдивість віросповідання. Коли він запитував про обов'язки євангеличних пасторів, я розповідав йому про найвизначніших з них. Він, пригощаючи мене ковтком медовини, почав говорити про спробу об'єднати руські церкви з лютеранськими й показав якийсь рукописний трактат,

відісланий кралівецьким теологам, що його написав отець Теофан Прокопович⁴⁷. А перед тим монах, отець Михайло Польчин, схизматик, написав Ернестові, а коли цей не був присутній, відповідали кралівецькі теологи самі. Тоді, отже, написав Прокопович цю апологію, з якої можна зрозуміти, що святу унію більше можна бажати, ніж можна в неї вірити, особливо коли лютеранські пастори не хочуть, крім двох святощів і частого сповіщення Божого слова, діяти в церквах, і бояться Божої служби, шанування святих, образів і чудових обрядів. До нас, що так собі розмовляли, підійшов один шляхтич, член русинського братства. Довідавшись від пастора, що я шведського віросповідання — так вони називали євангеліків — мене, який з пошаною говорив про святих, добру хвилину терпляче вислухав, потім, пришпоривши коня, обернувшись до мене, сказав: «Я не хочу вашого, яке б воно там не було, хваленого віросповідання, але радше хочу бути з іншими, які побожно шанують Найблагодословеннішу Діву Марію, нашу велику богиню, умерти, умерти, умерти!»

Наступного дня, 4 липня, я попросив Клінцковстрема, посланця короля Станіслава, щоб мене прийняв до своєї подорожньої дружини. Він відповів, що в цій справі допоможе, якщо йому звелить пан граф Піпер. Я потім відразу відвідав пана графа і дуже його попросив дати наказ для мого повороту. Пан граф найщирішими словами мені це пообіцяв, хоч майбутньої долі не знав.

5 липня, неподалік самого намету короля Карла, напали ескадрони калмиків на королівських волохів, але були героїчно відбиті. Доки чинились такі щоденні сутички, то й мені набридло їх спостерігати. 6 липня, разом з паном Погорським, вийшов я зі шведського табору. Ледве ми відійшли на доліт кулі, коли побачили, як з кожного боку летіло навпроти нас двоє калмиків. Ми були змушені сховатися в найближчому лісі.

Наступного дня, на котрий припадає шоста Троїцька неділя, по ранковій Службі Божій ми з паном Погорським і кількома рядовими шведськими вояками знову вийшли подивитись московську сторожу. Обидва табори були один від одного на малу четвертину милі. Шведи, однак, поблизу намету свого короля розмістили гармати, розклали шатра, у кожному з яких було чотири або й п'ять піхотинців. Королівський табір ані тут, ані деінде не був підперезаний ровом. Можна було подивуватися з упевненості вояків, відвага яких була випробувана. Задля придбання їжі вони інколи задалеко вибігали. Останні сторожі були під найближчим пагорком, що його москалі укріпили двома добротними насипами. З лівого боку пагорок виявився заповнений безліччю московських вояків. Від них нас відмежовувала глибока долина і потічок. Москалі, що сюди-туди бігали, кликали наших, обіцяли їм, коли прийдуть, горілку й пиво. Коли бодай два піхотинці з двома вершниками виходили, будучи навзаєм віддалені пагорбком, що вони його мали, то «сміливі» москалі, побачивши шведів, повним галопом розбігались. Ми більше години втішались біганиною воюючих москалів і шведів, одна рота яких призначалась для допомоги найкрайнішій сторожі. Потім ми вернулись на шведські вечірні Служби Божі.

Вельми уважно спостерігаючи за поєдинком ворогуючих сторін, ми бачили зграї ворон і гайворонів, що наповнювали пустим скрекотом і голосним карканням наші вуха. Вони літали навколо нашого табору, навіть і над королівським табором, в якому ми перебували. Ходили чутки, що Свята Королівська Величність призначила на наступний день наступ на ворожі насипи, тобто початок давно очікуваної битви.

Цей королівський наказ багато людей по-різному тлумачать, а чужинці обговорюють його ще й донині. Більшість звинувачує найпереможнішого короля у юнацькій бравурі, інші — в задержуватості й легковажності щодо оцінки сил ворога. Деякі — в нетерплячості, що виникла від болю пораненої ноги. Я не хочу бути джерелом чогось, що могло б очорнити Маєстат такого великого короля. Радше буду казати, що король Карло мусив прийняти це рішення для неблаганної і суворої дійсності. Він знав, що ворог на своїй землі має багато їжі, що ті маєтні й численні села, котрі дотепер оддавали провіант за великі гроші, є вже вичерпані та навіть і самі собі відмовляють; що хліба стає все менше й менше; що військовий склад вже годі було поповнювати; що поодинокі полки самі себе обслуговували; що дійшло до вичерпання

продуктів під час облоги Полтави. Сила рядових вояків ослабла через варварську минулорічну зиму, весняну непридатність шляхів і літній голод. Багато з них тішило себе надією на кращу долю, швидкоплинність нужденного життя. Коли подумки згадають всі нещастя, що впали на їхні голови, проклинають гідні плачу успіхи своєї зброї, думають про перебіг до ворога. Завдяки крайній недостатці продуктів та іншій біді ледве можна було сумніватися у військовому бунті, особливо коли через згадані труднощі вояки, що володіють різними технічними ремеслами, змушені виробляти військові млини, оковувати вози залізом, ремонтувати колеса возів і т.д. Деякі були змушені забезпечувати худобі корми, інші виконувати важливі варті, а тому ледь викраювали за цілий день одну вільну годину, потрібну для чищення стайні, догляду коней чи для наповнення власного шлунку. Крім того Царська Величність одверто заявляла, що хоче шведів ослаблювати віддаленням вирішальної битви, виснажувати їх частішими нападами своєї й калмицької кінноти [легкої кінноти козаків й калмиків. — ВІ. №12 (1976). — Прим. litopys.kiev.ua], а перешкодою постачання загнати їх до голоду і підписання миру. Думаю, що королю Карлу було шкода своїх вояків та що на відкритому полі він хотів захистити справедливу справу. Прецінь внутрішня вирішальна причина того дня найліпше була відома Богові і Карлові.

Глибокої ночі за королівським наказом всі королівські вози, карети королівського двора і вози сусідніх полків були відведені з королівського табору до півмилю віддаленої гори. Нам теж було наказано відступити. Коли ми неслись на конях, зустрілись із кількома шведськими ескадронами, котрі сходились до короля без найменшого гармидеру.

Цієї ночі ми пробули під голим небом без вогню, без соломи, без сіна й напоїв, не знаючи, що возів з поля бою є тут так багато, що жалко було б їх віддати нахабним і злодійкуватим калмикам. Їх охороняли від ворожих нападів з хребта гори, від чола — військові гармати разом із двома-трьома тисячами вояків.

Коли настав день 8 липня, король Карло, що був прикований на носилках, на чоло свого війська поставив двох своїх найкращих генералів — графа Ренскельда і графа Левенгаупта. Коли прийшли до межі, звідки без перемоги не можна було ступати ані назад, ані вперед, король наказав їм воювати з останніх сил і бути бадьорими. Вислід бою поклав на плечі Найвищому Володареві — Богові. Довіряючи силі зброї, випробуваній мужності своїх генералів і відвазі вояків, наказав зайняти бойове становище і на своїх місцях зробити порядок. Генерал Ренскельд зайняв праве крило, розташоване в напрямі ріки, Левенгаупт мав ліве крило. Король, підтримуючи обох генералів, тримав центральну позицію. Між кіннотою шведи помістили піхотинців, а козаків і волохів поставили на обох крилах. На протилежному боці поставили за своїми спинами вози, які б їх у випадку несподіваної небезпеки охороняли.

Також генерали підбадьорювали своїх вояків, бажали ще з більшою відвагою спрямувати їх до бою за добро короля й своє власне, не боячись численної переваги ворога, бо ж уже давно менша кількість вояків навчилася воювати проти більшості. Вони бо завжди були підтримувані оборонцем справедливої справи — Богом, завжди мстили за віроломність. Справа складається вельми добре, і хай станеться будь-що, а їм буде незле. Як переможуть — незабаром буде мир, як програють — умруть за славу батьківщини. Треба, отже, воювати, щоб перемогли. Коли ж Богові буде хотітись інакше, хай чесно помруть. Навіть своїх найслабших вояків може король підбадьорити, бо й сам хворий рушає до бою.

З обох сторін було багато лісів, що їх до міста перетинала рухлива ріка. Москалі, одначе, були щасливіші від шведів уже тому, що свої вали укріпили на вищому місці й могли на атакуючих шведів посилати хмари куль. Крім того, вони кількістю переважали шведів у шість разів і, коли б треба було, могли би втікати до безпечніших місць, посиленних їхніми гарнізонами. Шведи вже давно мали випробувану Божу мудрість свого короля, досвід твердого рішення, побожність і її нерозлучного друга — щастя. Довіряючи добрій справі, здобутій за довгі роки під орудою непереможного короля, й будучи озброєні духом і тілом, були підбадьорювані своїми начальниками. Вони завжди були готові виконувати накази скоріше, ніж їх висловили, легковажили життям задля їх ретельного виконання. Цілий світ є

свідком, що ніде на землі не можна б побачити вояків, які би краще переносили спеки й морози, втому й голод, жертівніше виконували б накази, охочіше б ішли на умовний знак до бою, самовідданіше приймали би вірну смерть, з погордою відкидали б військовий заколот, спокійніше б жили у таборі, були б побожніші й котрі, міняючи бойову позицію, краще б знали шикуватись до клину, кола, трикутника й чотирикутника, або до ножиць і пили.

Король Карло мав так багато визначних мужів, що хоч усе його військо, яке привів на Україну, налічувало 18 тисяч, міг би, одначе, як у грецькому війську перед Троєю, бачити у Ренскельдові — Одісея, у Левенгаупті — Аянта⁴⁸, у Кройтцові — Нестора, у Майєрфельтові — Агамемнона, у Спаррові — Діомеда⁴⁹, у Гамільтонові — Паламеда⁵⁰, а в самому королеві Карлові — Ахілла.

Король тепер через свою великодушність не показав усе своє військо, але йому достатньо було зі жменькою 12 полків напасти на сто тисяч регулярного війська при 50 тисячах легкої ворожої зброї, залишаючи дві тисячі в полтавських апрошіях. Майєрфельтів полк, що мав дві тисячі мужів, залишився в санжарських квартирах і стільки ж в обозах. Два гарматні постріли мають дати готовим до бою воякам сигнал. Бозна з якого нещасного лиха так сталося, що забули про молитви, котрими вельми побожний король завжди розпочинав дні чи бої.

Коли було дано сигнал до бою, відвезли королівські гармати до обозів. Граф Левенгаупт, розвинувши королівські прапори, почав з лівого боку наступ на ворожі траншеї, які без будь-яких значних втрат зайняв і відібрав для свого короля двадцять гармат, укріплених на двох насипах, а Ренскельд з правого боку вельми успішно нападав на ворога. Король Карло, сидячи на носилках, півмилі переслідував утікаючу московську кавалерію, розпорошену втечею. Триста своїх вояків він залишив на оборону двох насипів, здобутих атакою Левенгаупта.

На фатальне нещастя шведів якийсь генерал-майор..., відрізаний від решти шведського війська, перейшов [потрапив. — ВИ. №12 (1976). — Прим. litopys.kiev.ua] з 15 прапорами до ворога. Про нього король Карло нічого не знав, але цар у нього знайшов список усіх полків, виведених до бою і розташованих деінде. Будучи ознайомленим з кількістю бойових шведських військ, він поставив двадцять тисяч москалів проти трьохсот шведів, що охороняли насип. Побивши їх до останнього вояка, він здобув назад свої траншеї й гармати. Королеві, який вертався з переслідування московської кавалерії, він так дощуляв, що той мусив кривавим мечем пробивати дорогу до своїх.

Разом з паном Погорським і з нашим охоронцем, почувши гуркіт гармат і сальви рушниць, поспішав я подивитись на шведську акцію. Сальви тривали цілих чверть години. Збуджені новинами, ми залишили обози й, пришпоривши коней, поспішали до піхоти. Бажаючи дійти до неї і до того військового табору, який оточував Карла, дістався я за порадою старих друзів і офіцерів до кінця лівого крила, що його замикали запорозькі козаки та що було найнебезпечніше, бо ж загрожували вороги в легкій зброї. Ледве ми до нього добрались, як тут налетіло кілька тисяч калмиків з таким неймовірним ревом, що ліве крило почало тікати, але кілька прибулих шведів з гострими мечами повернуло його назад, і знову був наведений порядок.

Пан Погорський, котрий під час бігу на місце бою начепив на капелюх солом'яний знак, щоб його можна було відрізнити від москалів, прибіг туди задля користі, хочаби піймати кілька коней. Побачивши замішання, спричинене запорожцями, і почувши гидкий крик калмиків, що повсякчас вигукували і-і-і, він загубив відвагу, бо ж над нашими головами літали кулі. Не слухаючи моїх порад, він, піддавшись страхові, ані хвилину не хотів залишитись у таборі. Якесь Боже провидіння вивело нас звідти.

Між запорожцями зчинилася паніка, хаотична втеча, бо ж інакше ми натрапили б на ворожі ескадрони, що вирушали з міста на допомогу своїм. Але навіть наші коні, вже досить змучені, не змогли б утекти швидше від козацьких, і не могли б нас занести до досить віддалених обозів.

Доки тривав бій, чули ми настільки грізні вистріли рушниць і гуркіт гармат, що його ледве чи могли собі уявити ті, які їх на власні вуха не почули. Перші сальви було чути за атаки, другі

на початку бою, треті — після повторного здобуття траншеїв, четверті — за повернення короля, п'яті — з усіх найбільші — за післяобіднє продовження боїв, шості — за вигнання шведів з апрошів. Кожні з них тривали цілу чверть години.

Між тим в обозах знайшлись шалено сміливі й безбожні розбійники, польські слуги, які, незважаючи на великий гуркіт зброї і ворожий напад, грали в карти, переховуючись у густих лісах. Напад загрожував обозам, всі охоронці наших речей перелякались.

Король Карло, маючи до полудня в руках повну перемогу, не послухав генералів, щоб нею задовольнитись, а наказав «Марш!»; потім, коли обидві надто виснажені армії якусь годину відпочили, Карло битву відновив. Підігріла його настирність, не так відвага ворожих вояків, як скорше несподівані лестоці. Його вороги розтягнули крила до півкола і не лиш у траншеях, але й на кінцях цих крил поставили свої великі й малі гармати. Багато з них було переносних, зроблених зі шкіри, натягнутої на тонке залізо. Їх виробляв французький інженер Ле Метр, який стверджував, що винайшов їх сам. Ці гармати постійно заряджали вже не кулями, а кусками заліза. І ось цими, і ще й більшими гарматами, що їх було, кажуть, сто, він стріляв у шведів п'ятдесят раз, перебивши дощенту всю гвардію короля Карла, яка була серцем і душею шведського війська. Внаслідок цього старі й найкраще вишколені вояки були буквально засипані залізним градом. Вони припадали до землі скорше, ніж могли вхопитись за зброю. Останні, однак, найчисленніші, так героїчно стримували наступ ворога, що воюючи вже не за честь, а за життя, боронилися голими руками, бо ж їм була вибита з рук зброя. Однак й ці частини попали до рук переможця. Частково їх було перебито, частково вони повтікали.

Король Карло перебував у такій великій небезпеці, що не тільки упав з носилок, розбитих великим снарядом, але й, будучи вже на коні, якого тут же було забито, пересів на другого, але й цей був забитий. Тоді два його охоронці, хочаки пересадити його на третього коня, будучи влучені кулями, попадали на землю, а король, якому текла кров з недавньої рани, був оточений з усіх боків ворогами і вже зі своїми охоронцями майже був у їхніх руках. Допомога прийшла від Бога і кількох капітанів, які ввірвалися поміж ворогів, щоб визволити свого короля.

Герой, що дотепер ніколи не відступав, бачачи, що перед такою необхідністю треба відступити, прихилився до обозів. Вперше він зрозумів, що необхідність — немилосердна стріла — не допускає інколи мати розум добродійної людини. Коли б він міг, як перед тим, виконувати завдання найвищого командира, шведська доля могла би бути — за свідченням решти вояків та інших мудрих людей — далеко кращою!

Коли Царська Величність змела шведів з поля, то випустила кілька полків на дві тисячі шведів, що були в полтавських апрошах, в яких кожний відважно захищався, але все ж таки всі до одного загинули. Вони були залишені своїми, засипані місцевими з насипів, побиті переважаючими ворогами, що займали пагорби й долини. Вже навіть із самої тріскотняви рушниць було видно, з якою відвагою вони відбивалися від ворога. Коли московська навала кинулась грабувати, то здобула велику кількість золотих, які деякі дурні міняли за кілька копійок, тобто півтораків. Багато з цих грабіжників продало їх за кілька козацьких золотих, вартістю в десять цісарських грошей або за годинники, зроблені майстерними руками англійських і голландських годинників.

Здобувши несподівану перемогу, Царська Величність з пишним супроводом увійшла до Полтави. Визволені з облоги полтавці на знак покори й відданости повісили на високій вежі білий прапор.

Деякі москалі вислідили, де наші обози, але коли почули вистріли наших тяжких гармат і побачили місця, придатні для оборони, чимало наших людей і обозів, то побоялися на нас напасти. А нам, крім смерті, в такому хаосі не було вже видно нічого. Кілька разів до нас наближались з бою козаки або розпорошені шведи, але через величезну куряву ми не могли їх розпізнати, перелякано очікуючи ворожий напад і нашу остаточну смерть. Але коли ми довідались про прихід короля — це було для нас воскресінням. Вибуховий порох глибоко в'ївся в обличчя королівським охоронцям і всім іншим найближчим до короля. Від вітру, що

віяв з московського табору до шведського, артилерійський дим і земна курява, піднесені угору в найбільшу спеку, дошкульно насідали на людей. Траплялося, що найближчих знайомих, які наче були покриті сажею, ми не впізнавали. Цей порох годі було змити навіть за кілька днів.

Король Карло, відпочивши годинку при обозах, надіслав генерала Понятовського до баші⁵¹ в Бендери, жадаючи від нього вільний перехід через султанські землі. Через кілька днів і ночей післанець завдання виконав. Понятовський був резидентом литовського великого князя Сапіги, що був королеві Карлові щиро відданий. Це був муж бистрого розуму, володів словом, знав кілька мов. Згідно з поглядами багатьох, він найбільше надавався до дипломатичної служби. І зовні він був вельми приємний, зачаровував людей вже з першого погляду. Була в нього якась вроджена щирість, поєднана з надзвичайною людяністю, котрою багатьох він приваблював, а невмолимим присмирював. Крім того, він найкраще знав дороги, котрими треба було їхати. До короля він вернувся через вісім днів. Тоді саме король біля ріки Бугу очікував відповідь баші. Понятовський промандрував з Полтави до Бендер вісімдесят, а з Бендер до Бугу сорок, разом сто двадцять миль. Розділивши їх на вісім днів, припаде на кожний день п'ятнадцять миль. Такою була його відданість дорученій йому справі.

Потім король Карло, не падаючи духом, вдався у такій великій біді до хитрощів. Він вислав до царя генерала Майєрфельта, який від імені свого короля хвалив царську мужність за те, що дав королеві можливість розпочати бій, а одночасно попросив царя поховати полеглих на полі бою і одержати список полонених і забитих. Насправді королеві йшлося побаламутити переможця, підбадьореного несподіваною перемогою, зупинити його від подальшого переслідування. Ця хитрість короля не підвела, бо ж цар, що захлинався від радості перемоги, прийняв генерала Майєрфельта із сальвами кількох гармат і, побачивши його, сказав: «Що, власне, діється? Перед тим, хочаби вступити до Полтави, ви не могли, нині, одначе, не хочаби відступаєте?» — «Діється це, — відповів генерал, — невідворотністю долі і грою химерного щастя, передовсім з волі завжди справедливого Бога». Після цього цар вшанував Майєрфельта пишною гостиною і його прохання виконав, але всупереч очікуванню затримав його на багато днів. Випустив його з такою умовою, що він або сам повернеться до в'язниці, або замість себе надішле іншого генерала. Цар лицемірив у своєму рішенні тому, що й король, котрого завжди вважав за свого брата, затримав у себе кількох московських послів. Майєрфельт, хочаби лікувати в купелях свою зламану торік ногу, попросив у царя вільний перехід через землі Його Величності. Коли цей дозвіл одержав, повернувся з належним супроводом на турецькі землі і до самого короля, який уже був на території Бендер.

Інакше, коли б цар хотів свою перемогу зміцнити, не може бути сумніву, що це б збільшило біду переможених шведів. Але інакше хотілося Богові, що мав у своїй руці королівське серце.

Таким чином Карло, виконавши всі потрібні дипломатичні домовленості, негайно наказав відвести всі обози до Дніпра, з якими і ми подалися. Проїхавши дві милі, ми переночували на санжарських полях, котрі ґольтв'янський полковник частими нападами зробив небезпечними. Табір утікачів замикав король з групою своїх кіннотників, які позбігались до нього з лісів, де раніше перебували. Хочаби якось утечу затаїти, втікачі рушили з полів Полтави аж тоді, коли сонце заходило, а до Нових Санжар до Майєрфельтового полку дійшли аж глибокої ночі.

Полтавський бій і той день 8 липня був для шведів фатальний і пам'ятний для всіх поколінь. Коли, одначе, про нього згадаю, волосся встає дибом, а думка жахається. Здається, що шведська Королівська Величність на початку цього року передбачала, визначаючи на день 9 липня для пояснення текст покаяння Осії 7, 16: Упадуть від меча їхні князі за гордість свого язика, — це їхня наруга в єгипетським краї! — Дійсно, впав тоді цвіт шведського війська. Полонений був граф Піпер, перший міністер і секретар євангеличних Станів, полонений був Олоф Гермелін, секретар євангеличних Станів, найбільш довірений і найпобожніший муж короля, підвищений до цього звання з ректора Дорпатської академії, мій і мого євангеличного роду прихильник, котрого треба вважати за одного з кращих. Полонений був теж секретар Цедергйєльм, пан граф Ренскельд, найвищий польовий маршал, полонені були генерали Гамільтон, Штакельберг, Шліппенбах, полонені були вищі й нижчі офіцери, а також пастори і

між ними найкращий — Нордберг, двірський проповідник. Полонена була рота вибраних рядових вояків. На полі бою впало також багато мужів різних станів. З десяти тисяч була частина побитих, частина полонених.

Цю поразку, здається, пророкувала якась віщунка, що перед битвою відважно стала перед Мазепою й сказала, що ні він, ні король Полтави не здобудуть і що поблизу оточеної Полтави буде велике кровопролиття. Коли в цей час король відвідав Мазепу і все це від нього почув, то, відкидаючи таке передбачення, сказав, що він довіряє своєму Богові і справедливій справі. Сама віщунка на питання Мазепи, який кінець чекає її саму, відповіла, що в сінях дому є той, хто незабаром зітне їй голову. Так воно і сталося.

Король, однак, переживав поразку з великим болем. Вернувшись з бойовища до обозів, він говорив, що коли повернеться до Швеції, якнайскорше позбирає війська і піде на Московщину, де все знищить вогнем і мечем. При цьому виявилась мужність Карла, який з малим військом напав на багаточисленнішого ворога, будучи при цьому на носилках. Виявилась одночасно й вірність шведів, що жертвовно воювали за свою батьківщину і визволяли свого короля з лабет ворога. Виявилась також несталість Фортуни, коли з переможців стали переможені, коли навіть утікачам не залишалось місця для втечі, їм пригадалася людська слабкість, яку при успіхах часто забуваємо. Це добре знав угорський король Матей, бо ж коли цісар Фрідріх побив його військо, він своїх вояків, які хотіли з великого сорому загинути, потішив: це є найкраще віщування майбутньої перемоги. Щасливий той князь, котрому з самого початку гірко посміхнеться Фортуна, бо ж вона є хитка і нестала. Коли принесе щасливий початок, то кінець увінчається найгірший, а коли спочатку буде нещаслива, через свою несталість напевно принесе щасливе закінчення. Олександр Великий в безперервних перемогах просив завжди богів, щоб до них вклав якусь похибку, щоб його, після ланцюга щастя, не гризло сумління нещастя. Полікрат⁵², будучи спочатку найщасливішим, мав, однак, найгірший кінець. Тому король Матей просив усіх своїх, щоб через свою втечу нічого не випустили з колишньої бадьорости й відваги, бо ж ворог перевищував їх кількістю й силою. Про це треба в майбутньому дбати, старатися, щоб цю ганьбу змити славною перемогою. Само собою, що й нашому Карлові ця владна, тепер уже стомлена пані вершителька людських справ нагадала про свою нестійкість і досвідом злих справ навчила його чинити добро. Виявилось теж Боже провидіння щодо охорони короля Карла, символ котрого був викарбуваний на монетах ось так: Бог мій охоронець.

Цей охоронець задалегідь повідомив короля про нещастя: на небосхилі, вступом Марса 14 травня до знаку Лева, а 10 липня він перейшов до Діви, біля цього часу входили до знаку Лева Венера й Меркурій, але інші, прихильніші позиції притиснула злорадність Марса.

Карловий випадок свідчить, що королі справді перебувають під Божою опікою. Король часто проходив незаними й небезпечними місцями з двома-трьома вояками, часто сам рушав на зухвалих ворогів, кілька разів вривався до їхніх лав. Біля Торуні він утратив провідника, на руку котрого спирався. Його супутник був убитий великою кулею. Кілька разів король знаходив в одязі осколки куль, які до тіла не доходили. Тепер, однак, уцілів у найбільшій присутності смерті. Свого часу зазнав подібне угорський король Імріх, що проходив між вояками свого ворога Андрія, і так до них промовив: «Під охороною всемогутнього Бога є королі. І я безоружний йду між ворожою зброєю, бо ж всупереч хотінням фанатиків для мене досить безпечна ця корона, дана мені Богом, і це жезло, що його ношу».

Виявилась, зрештою, теж прихильнішою Фортуна до Царської Величності, королем Карлом дотепер досить недооцінена. Сама Царська Величність забажала собі прихильність цієї Фортуни, Богом дозволену. В листі до воєводи бельзького, великого короля польської корони, з табору біля Полтави 29 червня старого юліано-русинського календаря, тобто 10 липня нового календаря, писалося:

«Повідомляємо Ваше Панство про велику й несподівану перемогу, що її нам Бог післав за невимовні геройства наших вояків, які у битві утратили мало крові. Вчора зранку завзятий і найвогненніший ворог зі своїм пішим і кавалерійським військом напав на нашу кавалерію,

котра, хоч і боролась, мусила прецінь уступити, понісши великі втрати. Потім ворог знову рушив проти чола нашого табору. Ми, вивівши йому назустріч з траншеїв усі свої піші частини, вишикувались перед його очима. Наша кіннота змагалась на обох крилах. Коли ворог це побачив, негайно рушив і зупинився під лісом. Його ми, вийшовши йому назустріч, негайно вигнали з бойовища і здобули при цьому багато прапорів і гармат. Одночасно взяли ми в полон пана генерал-полковника, польового маршала-поручика Ренскельда, крім того ще й чотирьох інших генералів: Шліппенбаха, Штакельберґа, Гамільтона й Рооса, а також найвищого міністра — графа де Піпера з двома секретарями Євангеличних Станів — Гермеліном і Цедерґейльмом. Взяли ще також кілька тисяч офіцерів і рядових вояків, про що незабаром напишемо, бо ж тепер не дозволяє час. Одним словом — усі ворожі частини були знищені, і це був їхній кінець. Про короля поки що не знаємо нічого певного, чи знайдеться десь між живими, чи між мертвими. Решту розпорошених ворогів, одначе, переслідує князь генерал-поручик Голіцин і генерал Баур. Цим листом і новиною про велику перемогу вітаю Ваше Панство! P.S. Привели, крім того, полоненого князя віртенберзького, кривного родича шведського короля».

Щодо листа, то треба підкреслити, що Царська Величність не була добре поінформована про кількість шведського кавалерійського й пішого війська, виведеного на поле бою. Із вищесказаного виходить протилежне. Цар визнав, що його кіннота зазнала великої втрати, що кровна жертва його вояків була мала, та що впало майже чотири або п'ять тисяч московських вояків. Дальше, оскільки полонених вояків було декілька тисяч, природно потім, що на полі бою їх упало мало. Всі частини, одначе, не могли бути знищені, бо ж через Дніпро перейшло дві тисячі шведів і стільки ж запорізьких козаків. Кілька німецьких полків, як відомо, здалося аж 30 червня юліанського календаря, тобто 11 липня нашого календаря.

Царська Величність повідомила про свою перемогу також Цісарську Величність віденську, передала її теж данському, саксонському, пруському та іншим княжим дворам, котрі через посередництво московських резидентів вітали переможців, будували арки перемоги, улаштовували гостини. Московський посол на пруському дворі поставив переможну браму, де було написано: Берегти покорених і нищити гордих. — Один день був вирішальний за всі роки. — Вночі вилітали з води й землі ракети з буквами П.О., т. зн. Петро Олексійович. Вони горіли в повітрі зі страшним тріском. Хай, одначе, ця розповідь вертається, звідки прийшла.

Коли на санжарських луках минула ніч, ми рушили засвіта 9 липня, що на нього припав день загального покаяння з отим пам'ятним текстом Осії 7, 16. Та коли безсоромну втечу настигло прилюдне покаяння, поспішили ми до села Білики, звідки йшли дві милі до міста Кобеляки, від них до Соколиків, що були далі на дві милі й розташовувались на пагорбі біля ріки Ворскли й були відомі укріпленим замком. За вечірнього сутінку дійшли ми аж до Дніпра, пройшовши того дня переважно полями вісім миль.

Між Біликами й Кобеляками побачили ми зловісні зграї літаючих ворон і галок. Для нас — утікачів — їхній крик був змішаний з якимсь страхом і жахом. В просторому місті Кобеляки ми трохи забавились і відпочили, придбавши назад втраченого недавно у Хведірках коня. Це мене розгнівало, бо пан Погорський без винагороди за цього коня, бажаючи скористатись воєнним правом, віддав одній добрій людині менше потрібну нам тварину. А ця людина недавно обіцяла нам допомогти, завізши нас аж до Бендер. Тепер, одначе, він залишив свій дім і хотів би йти зі шведами.

Провівши ніч під голим небом, 10 липня ми увійшли до села Переволочна, що було кілька днів тому спалене москалями. Нам здавалось, що на цьому місці, відомому як перевізне, знайдемо якийсь міст, пароплавчик або човен, але крім двох-трьох рибальських чайок не знайшли нічого. Цілий день ми змарнували надією, що прецінь скоро поставлять міст.

Наш спільник Шаланґ, замість горілки, роздобутої без нашої згоди в Кобеляках, почав мене лаяти за мою віру в Бога й шведського короля. Коли я не міг уже переносити його лайок, відійшов і сказав йому, що я з московських рук вирвуся, а він, через цю свою безбожність і

образи Сотворителя, до них разом із своїми друзями дістанеться. Сказане наступного дня здійснилося. Він хотів за великі гроші перевезтись через ріку, але це йому не вдалось.

Коли ми того дня хотіли переплисти Дніпро на рибальських чайках, у котрих помістилося би по дві особи, могли б дістатися до другого берега. Але ми побоювались не тільки дірявих чайок, а й козаків, що бігали на другому березі. Ми боялися прибути до них першими.

Ріка Дніпро, вельми відома найдавнішим історикам і географам, витікає під Смоленськом на межі Чорної Русі, званій тепер Московія. Вона багата на початкові джерела, потім збагачується багатьма ріками, що до неї вливаються, а біля Очакова впадає вона до Чорного моря. Північну її суворість пояснюють тим, що прецінь звідти витікає, обмиває Смоленськ, Могилів, Рогачів, Київ і Кодак. Вона судоплавна, багата на солодку воду й добру рибу. Коли розтають сніги, або коли дощі тривають кілька днів, при Переволочній вона затоплює поля. Хоча в цьому липні не було дощів, то й так вона своєю : шириною страшна й утворює якийсь півострів. З Божої волі ми втратили всяку надію на переправу. Єдиний пароплав, який міг узяти 50 осіб, мазепинські козаки все ж того дня роздобули, але дістатись на нього ми не могли навіть за сто золотих, бо він був призначений для визначних королівських і мазепинських вояків. Між тим ми бачили, як козаки майструють на два сяги довгі човни, і хоч ми деякі з них бачили, плисти на другий берег не було на чім.

11 липня на світанку ми теж спробували змайструвати такого човна, привізни зніщеної переволочнянської церкви претяжки чотиригранні балки. Найняті робітники за дві години його змайстрували, хоч то суперечило здоровому глузду. Хто б вірив, що такий тягар зможе плавати на поверхні? Як основу вони поклали дві балки в три сяги завдовжки. На них поприбивали впоперек інші три, завдовжки більше двох сягів. На них поприбивали найменше на три пальці товсті дошки з поламаних шведських возів. На такий тягар поклали віз із різними речами, котрий, як лиш дістався на глибину, цілий занурювався. Наші чотири веслярі, озброєні на п'ять пальців широкими веслами, як лиш побачили, що човен під тягарем розпадається, на наш наказ перевернули віз із усім товаром до води, і лише двоє з них повернулось на берег.

З паном Погорським і ризьким купцем Бургермайстром я з двома веслярами спробував на човні дістатись на другий берег. Човен постійно виринав. Всі речі, окрім свого плаща і кошика, наповненого руськими книжками, білизною й буханкою хліба, я залишив. Через те що шведи, використовуючи все вміння, примусили своїх чистокровних коней переплисти Дніпро, звеліли й ми панові Гаасові вчинити так само з нашими кінями.

Коли ми на кілька кроків відійшли від берега, побачили багато ворогів, що зайняли пагорки, віддалені від ріки лиш на чверть милі. Наших веслярів годі було умовити утриматись від повернення. Пан Погорський, вбачаючи спасіння в переправі, зайняв задню частину човна й був занурений у воду майже по вуха. Один з веслярів утримував передню праву сторону, другий — ліву, я був посередині. Як тільки хтось із нас вагою свого тіла відхилився зі свого місця, негайно трохи занурювався до води й нахилився. Тоді протилежний бік човна з криком нас усіх підіймався.

Поки ми пливли на спокійних водах, доти ми від берега віддалялись, але коли ми допливли на середину ріки, де прудка течія, наш човен нахилився. Виснаживши всі свої сили аж до знемоги, ми не могли зрушити ні вперед, ні назад, ні за течією. Тривалий час змагались ми не так з човном, як з небезпекою смерті, просячи зі сльозами й плачами допомоги один в одного, благаючи спасіння від Бога. Пан Погорський почав трястися, жалівся, що йому від холоду дубіють руки. Ми хвилинами занурювались по коліна у воду, деколи й по бедра і вище. Чим більше ми рухали човном, тим менше пливли вперед. Найдурніший не міг керувати ним. Коли хто рвонув уперед, другий своїм веслом тягнув його назад. Ніхто з нас не думав, що з нами добре діється, бо ж коли не рушаємо вперед до бистрих вод, відстаємо, але й вони могли б забрати нас у вир, до біди.

Коли нас майже повністю охопив розпач, прийшов нам на допомогу Отець небесний, надсилаючи на милість двох козаків. Вони пливли назустріч нам в рибальських чайках, котрих ми спершу боялися. Завдяки безмежному милосердію Божому й ранам Ісусовим, плачу

нашому й двом золотим монетам, які ми тримали в руках, вони до нас наближались. Сумніваючись одначе в нашому щасливому переході з човна до чайок, краї котрих навіть на половину пальця не виходили з глибокої води, вони знову від нас віддалялися. Коли нарешті зрозуміли наші благання й постійні крики розпуки, наблизились до нас і взяли спершу до себе мій плащ і затоплений кошик. Один з них узяв лиш мене, другий — пана Погорського й того ризького купця. Так вони щасливо Довезли нас на другий берег.

Ще вранці роздобув я з бідою за два талари пляшку горілки, котра не перевищувала міру нашої або німецької половини. Пана Погорського попросив я взяти її з собою до чайки, але він, хочачи або й не хочачи, залишив її в човні. Виходило, що ми кілька наступних днів були позбавлені звичайнісіньких життєвих радощів.

З берега ми побачили багатьох, які, як і ми, переправлялись подібними човнами. Вони теж жалібними голосами просили допомоги, будучи то зануреними по плечі й голову у воду, то зовсім зникаючи під водою. У деяких було видно з води лиш голову. Бачили ми й кілька зовсім утоплених, побачили й коней, одних, що плавали без вершників, інших — що вже перепливали, ще інших — затягнених з вершниками виром до води. Між ними був і капітан Гйельмowego полку Вальдава, людина, багата на золото й вельми гостинна. Яку долю мали наші веслярі, що попливали назад, — сам Бог відав.

Втративши п'ять коней, слугу й багато речей, ми щиро подякували за наше визволення Богові, нашому спасителеві.

Найсумніша драма була тоді, коли чимало з тих, що хотіли врятуватися, були змушені всі свої речі, крім грошей, попалити, втопити у ріці або викинути. Тут можна було побачити тисячу возів, сотню бричок і дорогих фаєтонів, що були навантажені різними скринями, які треба було трошити, викидати або спалювати. Кожний міркував, як переправити свої речі, дехто розшукував довгі шнури для перевезення порожніх возів, інші забирали залишені вози й пристосовували їх для свого вжитку. Якась жінка, походженням з Семигороду, за чоловіком Борелла, мала немовля й обіцяла дві тисячі таларів тому, хто її з дитиною й чоловіком перевезе на другий бік. Командир королівської однощоглової яхти замішав між вояків одного й другого купця, позбиравши на дарунках для себе чималі гроші. Знають, отже, королівські офіцери, кожний відповідно до свого звання, вести військове господарство і з кожної негоди й собі щось урвати. Більша частина королівської артилерії похована, кажуть, між Кобеляками й Соколкою. Королівська канцелярія, крім якихось протоколів, була спалена. Така ж доля спіткала й королівські вози.

Генерал Левенгаупт, одержавши наказ бути з королем, увесь час просив його дозволити йому повернутися до котрогось з німецьких полків, обіцяючи при цьому відвезти їх до кримської Татарії. Не маючи інших Генералів, король нерадо відпускав його від себе, але, переможений його проханням, погодився нарешті з його поверненням. Коли ж цей генерал дійшов до інших полків і оголосив королівські накази, вони, налякані не тільки ворогом, а й шириною ріки, котру хотіли б перейти, відмовились іти з Левенгауптом і капітулювали перед ворогом, з чим Левенгаупт мусив погодитись. Їх до цього спонукало не тільки велике нещастя минулої зими й весни, небезпека переправи між сильними течіями й вирами ріки, а й перспектива кепського майбутнього без власних речей у турецькому або татарському середовищі. Левенгаупт не міг перейти через ріку, він теж боявся ворогів. Це все спонукало його погодитись на капітуляцію. Тим, що багато обіцяли, мало дісталось. Коли москалі забрали в офіцерів зброю й речі, почали з ними поводитись, як із рядовими вояками. Ті, що перейшли на службу до Царської Величності, були відіслані до гарнізонів у найбільш віддалені провінції, щоб у наступних війнах не спричинювати хаос.

В німецьких полках були одначе (через сказані вище невдачі й різне ставлення до короля) й такі, що в Карла набули військового досвіду, були в нього підвищені до полковників і підполковників, навіть до офіцерів найвищого рангу. Вони з погордою сприймали всі небезпеки і з повною відвагою вирішили далі йти з королем. Коли б першого й наступного дня нашого походу не завадив прудкий вітер, що спричинив великі хвилі, у полон до ворога

перейшло б якнайбільше тих, що йшли за королівськими прапорами. Бо ж справді, як раніше, так і тепер з Божою волею воювала проти нас стихія.

Визначніші, котрі з королем перейшли через ріку, були такі: воєвода Мазепа, Войнаровський, його сестрінок і найвищий козацький польовий маршал, Мазепин секретар разом з дружиною. Він обіцяв триста телярів за переправу його воза на протилежний берег. З полонених це був Меншиковий родич і московський бригадир, зі шведів — генерал-майор Лагеркрон, про якого шведи говорили, що після утрати всіх інших генералів Бог залишив цього останнього, з усіх найгірших. Спершу він був у короля вельми шанований. Коли хто хотів щось у короля полагодити, радили йти спершу до Лагеркрона. Після утрати нагоди здобути Стародуб король перестав йому довіряти. Переправились через Дніпро також генерал Спарре, барон Фалькенберг, визволитель угорської княжної з цісарських рук, за що був потім надовго ув'язнений, також Клінгенст'єрна, засідателю королівської комори, який був потім підвищений на секретаря, Дюбен, індендант двору, тобто найвищий начальник двору, Нойгебауер, усі королівські піхотинці, лікар Мальмберг, єпископ Маґнус Аврівіллус, Енеман, капеляни королівської піхоти, також Вюрффель, капелян якогось німецького полку, інших не можу пригадати. Шведів було біля двох тисяч і стільки ж мазепинців і запорожців, воєвода котрих Кошовий був з ними, а отже і з нами, що переходили Дніпро.

Наш співмешканець Петер Грунд хоч і перейшов ріку, але відмовився йти з нами ліворуч, через що попав між козаків і був позбавлений усього свого майна. Він хотів вернутись до німецьких полків, які тоді схилялися до капітуляції. Цьому хиткому чоловікові, вельми гнівливому, лайливому й сварливому, котрий нам часто спричинював чимало лиха й хотів уже на початку дороги верховодити, злу долю передбачав я ще в селі Хведірки, де він перед моїми друзями пробував багатьма викрутасами змити жовч, вилляту на мене й моїх спільників. «Коли ти, — говорив я йому, — здоровий, без біди й утрат повернешся до своїх додому і не покаєшся своєчасно у своїх великих злочинах, які ти сам перед людьми визнав, бажаю, щоб ти це моє передбачення запам'ятав».

Татарський посол, мурза, вчасно відійшов після вдалого поля бою, а потім, коли було Дніпро перейдене, дістав від короля Карла відповідь і подався за своїми.

Доки тривала московсько-німецька капітуляція, калмики кілька разів напали на шведів і німців і що могли відбирали в полонених, а тих, що їм чинили опір, били, лаяли й грозили смертю.

На кручі над рікою ми більше двох годин сушили на палючій сонці свою змочену одягу, папери й інші речі. Мої голі ноги набули кольору раків і почали пухнути. Ця біда настигала й багатьох інших. Нещодавно дві буханки хліба в кошику у водах Дніпра настільки зіпились, що виглядали, мов замішане тісто, яке ми через його гіркоту не могли їсти та яке не хотіли навіть коні.

Коли ми з наріканням дякували Спасителеві й роздумували над нещасним і жалюгідним станом шведів, то довідались, що калмики з допомогою своїх татарських коней, які звикли плавати через ріки, загрожують нам власною переправою через Дніпро. Одночасно почули ми заклик шведської труби до дальшої дороги. Скоро зібрали свої речі й рушили польовим шляхом уперед. Звідкись примчав Бургермайстер і сказав, що за помірковану ціну купив двох коней, з яких одного віддав мені. Це була найкраща новина: можна було навантажити на коня одягу й дрібні речі. Підійшли до берега Дніпра, але я став шкутильгати, бо ноги все більше й більше пухли. Нас наздоганяють два королівські сурмачі й випитують, як нам ведеться. Вони зрозуміли наше страждання й позичили моєму спільнику великого коня. Він, правда, шкутильгав, але був витривалий. Сурмачі запропонували нам йти з ними. Рушаємо вперед, але не знаємо, котрою дорогою треба йти, щоб бути за королем. Саме тоді, коли нам дісталось кілька сідел, споряджених прив'язаними плащами й перекинутих через коней попередніми шведами, наздогнав нас якийсь полковник. Він попросив мене, щоб я взяв і наклав на коня все, що мені сподобається.

Як сильно це Боже провидіння тоді мене й мого супутника підбадьорило й освіжило, не можу висловити жодними словами. Ми ж бо своїми нерозумними розмовами того часу частіше грішили супроти особливого Божого провидіння. А коли цей полковник сказав, що коні й сідла вже тут, але бракує хліба, не міг я знайти людину, яка б сумнівалася в правдивості батьківського Божого провидіння. Після цього я закликав своїх супутників вірити в добро й нести хрест хоробріше.

З географічної мапи польського королівства, котру я з собою носив, і з багатьох інших даних я знав, що вступаємо до 30-мильового поля, званого по-польському *Dzike pole*, тобто Дике поле. Там ми, охоплені жахом, бачили пустоту й відсутність слідів людської праці. Там лякала нас безлюдність і бездорожжя степів. Погорський, коли б не раніший досвід, вірив би, що бачить кінець світу.

Ми трималися шляху, де перед нашим зором виднілись два глибокі й зарослі травною рови. Навколо шляху росла різноманітна й висока трава. Боязко й розглядаючись на всі боки, мандруємо так майже дві милі. Раптом ліворуч бачимо групу вояків, що наближалась верхи прямо на нас. Думаючи, що це калмики, трясимось, але коли вони нас пізнали, так само як ми їх за їхнім одягом, залишаємо свій шлях і поспішаємо через трави до них. Глибокої ночі наздоганяємо короля, який зупинився біля стоячої води. Коли ми пройшли повз табір козаків, наблизились до безпечнішого шведського. Знаючи, що козаки звикли красти і всю ніч будуть бродити по шведському табору, пильно доглядаємо своїх коней.

Коли перед засвітом був даний наказ рушати, сідаємо на коней і їдемо в степ, хоч не галопом, але без найменшого відпочинку коней. Ця поїздка тривала аж до другої після обіду. Ми хотіли якнайскорше дійти до води. Коли коні освіжились травною й водою, знову продовжуємо свою дорогу. Їдемо до пізньої ночі, доки знову не сходимо до стоячих вод, які заздалегідь визначували наші зупинки.

На самому світанку 13 липня встаємо на щоденний звук труби і як завжди рушаємо далі. Мої ноги були вже запухлі аж до колін, верхні халяви вже годі було обути. На наступний день припала сьома неділя після св. Трійці з євангелієм про Христа, який в пустелі наситив чотири тисячі своїх вірних сімома хлібами й кількома рибинами.

Пам'ятаючи це Євангеліє в наших пустелях, підігрівав я себе й інших надією, що Христос нагодує своєю всемогучою й щедрою правцею також чотири тисячі наших людей, які вже з три дні голодували. Для мене воно так і сталося, бо вже 11-го липневого дня, в який ми рушили до цих степів, аж до 16-го липня ми їли хліб, одержаний від турків. Подорож протягом цих найдовших липневих днів мене вельми виснажила. За увесь цей час ми вдвох не мали нічого, крім чотирьох шматочків, що довжиною й шириною рівнялися пальцю й були даровані відданим мені жидом. Рівно стільки ж дістав я від якогось волоха, котрого ми одного разу запросили на вечерю. До цих шматочків додалося бараняче м'ясо, надіслане мені Сірманном, який був майстром королівської кухні, тобто *contuleurom*. Воно було таке солоне, що ніяк не давалось їсти і разом із кістками важило ледве одну лібру. Ми були змушені роздати його або й зовсім викинути. Це була наша їжа, котру ми в жахливу спеку запивали надмірною кількістю мочаристої води. Навіть її ми не могли мати стільки, скільки б нам хотілося, і пили її лиш під час наших зупинок.

Приходили ми до якихось мочарів, що виглядали як довгі ставки. Одного разу це було дуже скоро до обіду, іншого — дуже пізно після обіду, і майже перед і після заходу сонця. А тому, що ми не могли взяти з собою якусь посудину, в якій можна б носити воду, доводилось при зупинці відразу випивати чимало води, щоб якось витримати на дальшому відтинку нашого шляху. Мій шлунок від цих вод, так багато випитих, скоро після цього спухнув, а пухлина біля 24 липня значно побільшувалась. На сьому неділю св. Трійці від ваги сідла й мого тіла на хребті мого коня теж намулялась пухлина, а сам кінь знемігся, що наступного дня залишився у нашому війську майже останній.

А тому, що козаки, наші союзники й співмандрівники, при кожній нагоді шведів обкрадали — а ті їхали останніми — я мусив подбати про іншого коня. В одних вони забирали речі, в інших

деколи життя. Про це все довідався один із жидів, що був мені відданий. Коли він привів доброго коня, зажадав від мене п'ять дукатів, які я йому, після його запевнення, що він цього коня ніде не вкрав, на місці й виплатив. Як лиш почав я нестись на коні, здавалось, що не їду, а лечу вперед.

Але радість моя була короткою, бо ж біля ріки Буг я мусив пережити його втрату: він не міг переплисти ріку під час ворожого наступу на шведів. Король Карло перемінив піхотинців на щонайбільшу кількість кіннотників, але чимало було й таких, які змушені були пройти дорогу від Дніпра до Бугу на власних ногах. Коли комусь порвалось взуття — ішов босим.

Король розмістився на носилках, викладених грубшою матерією, і опирався на пишну подушину, його везло двоє сильних коней, з яких один ішов перед носилками, другий за ними. Так він дійшов аж до Бугу і я його бачив кілька разів. Мазепа їхав на фаєтоні з п'ятьма мільйонами золотих і з більшими срібними речами, які ми тут і перед тим бачили.

Нарешті 16-го липня ми пройшли пустими полями і наблизились до Татарії. Вигляд цих полів згадаю найкоротше. Вони простягаються між Дніпром, де ми проходили, на півночі мають славне місто Чигирин, а ще вище Київ. На заході — Чорний ліс, по-польськи Czarny las, на сході — Кодак і запорозьку землю, на півдні Буг і Очаків. Від Дніпра до Бугу вони віддалені на 33 милі. Від землі запорожців до Чорного лісу й Чигирини є ще значно більше миль. Назву «пусті» вони одержали ще століття тому, коли були оброблювані й заселені козаками, яких непокоїли постійні напади татарів, і навпаки — для татарів вони не були безпечні для проживання. За згодою обох сторін ці поля були залишені пустими і позбавлені будь-якого обробітку, щоб задля претензій на право того чи іншого народу мешканці цих полів не мусили терпіти таку біду й небезпеку.

Коли від Дніпра відійшли на віддаль двох миль, у середині яких видно менші верхи й долини, нашим очам показалися найперше відкриті поля, справедливо поділені на всі боки пагорками й залишені мешканцями, що шукали охорону. Не один з цих пагорків, набагато вищий від інших, зберігав руїни старих фортець, які теперішні запорожці використовують як сторожові пункти, з яких дбайливо слідкують за мандрівниками і нападають на необачних. Коли ж здобудуть користь, відступають до ставків чи радше до озер, які заволожують ці поля, де вони досить поглиблені.

За своєю звичкою козаки покидають своє головне поселення, т.зв. Січ, лишають свої півострови, яких тут Дніпро утворив чимало. Зимом вони перебувають біля згаданих озер для полювання на звірів. За ними вони слідкують, виходячи, мов звірі зі свого сховища, зробленого біля води під землею. Ми самі бачили двох серняток, які своїм найшвидшим бігом втомлювали шведських коней і були все ж таки забиті. Довідались ми, що тут є безліч зайців, сернят, буйволів і навіть диких ослів, лисиць, вовків та інших звірів.

Їхній священник із Січі, познайомившись зі мною на цих полях, розповів про їхню побожність. Багато з них, мовляв, денно й нічно відвідує службу Божу, довгими постами перевищує всіх інших козаків і москалів, марнує свої сили. Всі до одного вони живуть без жінок. Синів, народжених мимо Січі, вони змалечку привчають до військової майстерності і дисципліни, а також до голоду, холоду й жару, уміркованості й чистоти. Саме тому, коли декому за лютого морозу відмерзнуть ноги чи руки, все це бадьоро переносять, не жаліючись навіть на суворість погоди. Коли треба, вони за справедливу винагороду воюють на суші й воді проти турків, поляків і москалів. Своїми наїздами запорозькі козаки кілька разів наганяли панічний страх навіть самому Константинополю, спричинюючи там великі лиха, поєднані з поразками. А те, що крім усього іншого вони займаються піратством і розбишацтвом, сліпий і самозакоханий піп оцінював це як геройство, не ганьбу. Правдоподібно, що ці запорожці успадкували багато чого від амазонок — цих нечувано войовничих і шалено сміливих жінок, що рівнялися славою й перевищували відвагою мужів, та що, як кажуть, жили у Скитії біля Дніпра. Але про все це говорилось вище, хай наша розповідь вернеться до нашої дороги.

Наближаючись до Бугу, що від його назви кажуть мешканцям «богуминські козаки», побачили ми тяжку хмару саранчі, що затемнювала увесь простір, напала на нас, а зі збіжжя

й трави не залишала майже нічого. На думку багатьох вона віщувала прихід ворожих нам москалів і, пронісшися над Бугом і за ним, своєю дикістю нищила поля і луки.

Коли король Карло зайняв підвищені береги Бугу й від самого початку нашого приходу, що припав на 15 липня, через розвідників, які знали шляхи цих країв, пильно довідувався про прихід ворога, надійшов від бендерівського баші Понятовський і повідомив короля про дозвіл на перехід.

16 літня прийшли турки й обдарували короля константинопольським вином і сухарями, розкладеними на чудовому килимі. Баша, оточений шістьма аґами⁵³, привітав короля, що саме відпочивав у фаєтоні: «Великий Королю! Коли наш непереможний цісар довідався про полтавську поразку Твого війська, зі щирого серця пожалів, що Ти, який дотепер був найпереможніший і славою свого імені наповнив і наш Орієнт, мусив цим неочікуваним падом уступити переможцеві. Нарешті, о Королю, хай Тебе це нещастя не хвилює, радше пам'ятай, що й Ти людина, підпорядкована людським перемінам. І ми мусили часто зносити подібну долю, але завжди знову набирали силу. Тому, що Ти такий славний, Королю, військо завжди будеш мати. Наш цісар Тобі свято обіцяє свою підтримку».

Все це, сказане по-турецькому, перекладав королеві Клінґенст'ерна і від його імені склав подяку цісареві і його послові, баші, за співчуття й за пропоновану допомогу, обіцяючи належні відплати. Король, побачивши у баші мистецький годинник, розділений на 24 години, попросив його показати і, затуляючи своїм веселим лицем весь біль своєї ноги, відпустив башу, обдарувавши його двома тисячами талярів, а кожного аґу п'ятистами талярів. Збанок вина, одначе, наказав віднести найвищому майстрові свого двора. Цей мене запросив ближче і вгостив чаркою доброго вина.

Між тим привезли кавуни з сухарями, родзинками та іншими земними плодами й продуктами, до яких, коли збігались шведи, прибіг і я. А тому, що пан Дюбен пообіцяв, що я буду між першими, котрі матимуть приступ до сухарів, шведські офіцери — дані туркам на допомогу, щоб їх напористі голодні вояки не скинули до води — зробили мені місце. Подаючи один таляр, взяв я з турецької руки шість сухарів, з котрих кожний своєю вагою дорівнював одній лібрі. Багато шведів, змучених семиденним голодом, за золоті гроші й таляри, добровільно кидані на турецьке судно, діставали ледве два чи три сухарі. Так пройшов день 17 липня.

Наступного дня, 18 липня, король, повідомлений про наближення великої кількості ворогів, дав надвечір наказ до скорого переходу. Згадавши недавню небезпеку й утративши надію на поміч шведських офіцерів, я відвідав короля й стисло оповів йому про свою смертельну небезпеку під час переправи через Дніпро. Найпокірніше просив я у короля забезпечити мені місце між його вояками, що мали переправитись через ріку. Його Величність відповіла, що виконає моє прохання і своїм командним голосом наказала панові двірному майстрові Дюбенові знайти мені місце між першими. Подякувавши, я підійшов до пана Дюбена, котрий, обернувшись до мене, сказав, що це велика милість Його Величності щодо мене.

Весело поспішаємо з гори, на котрій ми близько королівського фаєтону під голим небом без жодної тіні вже третій день відпочивали. Навколо не було ніякого дерева або якихось полін, крім дрібних трісок, що їх з усіх сторін зносили для потреб королівської кухні. За всю нашу дорогу через пусті степи ми не побачили жодного, дерева, хіба на двох місцях дві-три верби, що росли при мочаристих місцях, про що вже говорилось. Сюди мандрівники мусять дерево возити з собою, або розкладати вогонь з висушеного очерету, що рясно росте при згаданих водах.

Коли ми наближались до Бугу, зустрічали людей, які пропонували нам за невелику ціну добре вино. Вповні ним відсвіжені, без затримки одержуємо дозвіл сісти на судно, кероване п'ятнадцятьма особами. Воно могло взяти 30 — 40 наших вояків. Найменше цілу годину возились на ньому, аж доки не доїхали до протилежного берега. Під час глибокої й темної ночі ми послушали поради відійти на пагорок, щоб часом, заснувши біля води, не зазнали якоїсь

біди. Врешті-решт ми, за допомогою рук і ніг, добираємось аж на гребінь пагорба й віддаємось відпочинку.

З самісінького ранку, розглядаючи з нашого пагорба шведський табір і військо, розташоване в місці перевозу, крім якоїсь темноти ми не могли нічого розпізнати в широчезній ріці. Ріка Буг бере свій початок на сусідньому Поділлі, де теж вона частково протікає. Вона дуже побільшується притоками, що вельми часто до неї вливаються та густо ділять рівнину цієї країни. В деяких місцях видно, що вона така велика, як у своїй морській дельті. Треба сказати, що своєю шириною вона далеко перевищує Дунай і Дніпро, з яким вона спільно вливається до Чорного моря.

Позбавившись коней, з яких одного позиченого ми повернули, а другого, недавно для мене придбаного, довірили вірним рукам досвідченого приятеля Бургермайстра, ідемо пішки і за кілька кроків чуємо від якогось турецького вершника наказ повернутися. Коли ми, однак, не хотіли, він готував стріли й загрожував насильством. Як лишень він від нас довідався, що й король перейшов цю ріку, відпустив нас.

Несучи вантажі, побачили ми недалеко від нас віз, який, після розпродажу харчів, мав з нашої пристані повернутися до Очакова. А коли ми від яничара довідались, що це місто віддалене від пристані на три милі, заплативши по одному талюру за кожну особу, доїжджаємо галопом на визначене місце. Домовитись нам з цією людиною не довелось, але коли вона побачила німецького золотого, показала нам на пальцях, скільки таких монет повинні ми трое дати. Від свого слова вона ніяк не уступилась.

Наближаючись до міста, зустріли ми огрядного міського башу з кількома здоровими вояками. Наші вояки привітали його скиненням капелюхів. Він на це відповів схиленням голови, накритої червоним турбаном, обмотаним найбільшим полотном, і правицею на власному серці. Потім він нею показав нам дорогу до міста. Подібні рухи він виконав день перед тим, коли вітав короля схиленням голови й правицею, що її кілька разів урочисто прикладав до серця.

В Очакові нас завели до будинку, де продавались їжа й напої. Ввічливий корчмар нас щиро привітав і ми попросили принести дещо поїсти. Він відразу приніс нам добре зварену телятину та інші страви і молдавське вино з тістечками.

Добре й смачно пообідавши, шукаємо віз і коней. Кінь, якого ми довірили Бургермайстрові, здох. За нього згаданий Бургермайстер, згідно зі своїми обов'язками, хотів дати п'ять дукатів. Однак я, використавши до повного знесилення його коня в дорозі через голі степи, не хотів цих грошей прийняти, хоч два золоті, дані за сідло, взяв. Новий віз, подібний до поштового фаєтону, не окутий залізом, придбали ми за шість золотих ринських. Разом з ним придбали ми також величезну татарську кобилу. За неї довелось дати пару пістолетів, дарованих мені за час перебування в Козакії. Ці пістолети дарував мені угорський пан Карловіц, вони мали вартість десять талерів, до яких ми мусили додати ще шість золотих ринських.

Маючи віз, почали ми безпечніше діяти, зайняли лавки й заснули. Не хотілось нам зважати на корчмаря, котрий, коли б хотів, міг би нас обікрасти або і вбити, чи спокійно замкнути і таємно відвезти до сусіднього судна, щоб продати константинопольцям. Так само, мовляв, зробили би нам і нашим необачним козакам і інші. Попередження козаків про такі перспективи змусило нас залишити турецьку корчму і перейти до якогось волоха.

Цей нас прийняв у їдальні свого дому, оздобленій килимами. Коли ми запитали про його віросповідання, він, трясучи довгого хреста, показав своє чоло й груди. Це людське плем'я має спільну мову з волохами, релігію з русинами й греками, звичаї з поганами. Говорять, що вони християни, хоч своє християнство зовсім не знають, задовольняються справою купецтва, яким нечесно займаються на землі й на морі.

В Очакові ми мали трунок, званий нарденки⁵⁴, який я випив жадібніше, ніж вино, яке було вогненно-червоне й липке. Цей напій трохи розріджував травлення і був зроблений з малої кількості вина, розбавленого водою, і з якогось домішаного екстракту. Я, не знаючи цієї

мішанини, часто її пив, вживаючи її проти дизентерії, яку могла принести невимовна спека і часткове поїдання тістечок. Це збільшувало розвільнення настільки, що воно мордувало мене шість тижнів, тобто всю дорогу звідти аж до Угорщини. Мені, зголоднілому, здавалось, що я різними стравами й напоями відновлюю свої сили. В невимовній спеці хотів я освіжитись якимсь напоєм, але для свого здоров'я, яке мені ще залишилось, приготував я пастку, бо ж проноси не можна було зупинити. О, якби я був спочатку стримався від цього турецького трунку й найсмачніших кавунів, та якби не було частішої нагоди дразнити свою жовч!

Наступного дня 21 липня, що на нього припала восьма Троїчна неділя, поспішали ми з міста до табору, який король Карло розташував на морському березі, за милю звідси. При першому наближенні до табору зачули ми, що король Карло, який дотепер довіряв своє здоров'я доктору медицини Скраґему, за таємними даними покутував за погіршення хвороби, спричинене недавньою химерною їздою на коні біля Полтави. Ця недуга тепер перейшла до гарячкового приступу. Приймаючи святе причастіє для спасіння душі та втихомирення свого сумління, король вже готувався до смерті.

І справді, крім хвороби тіла королівську думку непокоїла згадка про полтавську поразку, а також сумнівна вірність і зрада турків, яких можна було купити за кишенькові вояцькі гроші. Властиво, очаківський баша, вшанований подарунками і всіма почестями короля Карла, був запідозрений, що його підкупив ворог, щоб якийсь час перешкоджав шведам у переході. Тому шведи аж до третього вечора очікували судно, бо ж не могли протягом ночі й половини дня всі перейти Буг. На четвертий день після свого приходу до перевозу, тобто 19 липня, вони були знищені наступаючими московськими військами, ставши частково жертвою смерті, а частково здобиччю ворога. Кажуть, що загинуло їх тут біля п'яти сотень, між котрими були й козаки, які добре знали, що їм пощади не буде. Вони чинили опір усім своїм умінням і захищалися аж до смерті. Зрадливого очаківського башу настигла відплата не від шкутильгаючої ноги, від бендерського баші, званого сераскієр, який цю зраду виявив і письмово повідомив про неї Константинополь, наказавши цього зрадливого башу, разом із п'ятьма аґами, спільниками, задушити.

Король Карло, перебираючи в думках біль обох поразок, довідався про смерть своєї наймилішої сестри, вдови князя Гольштайна, забитого в польській битві біля Клішова. Доля її його вельми заболіла. Він казав, що смерть сестри завдала йому більшого болю, ніж недавня поразка його війська, бо сестри не можна воскресити, а поразку війська з допомогою Бога можна поправити. Шведи й козаки цією своєю поразкою уславили ріку Буг, котра разом зі своїм другом Дніпром вливається біля пристані до дніпровського лиману.

Маючи вже свій віз, ми могли продати його за подвійну ціну задля придбання дерева, котре привозять сюди по морю. Разом з ним привозять сюди теж бочечки вина й горшки. Ми, підживившись хлібом і сиром, після першої ночі в таборі утратили нашу кобилу. Власне, коли ми вже від Дніпра продовжували нічне чергування, пан Погорський, який вартував з півночі, над ранок заснув, і татари, або й козаки, вештаючись цілу ніч, відвели кобилу, яку ми вже не знайшли. Треба було докласти всіх зусиль, щоб сигнал, даваний звичайно трубою, не застав нас непередбаченими в дорогу без коня.

Нарешті 25 липня, коли зійшло сонце, рушили ми в напрямі Очакова. Наша компанія збільшилась багатьма купцями і вантажем. Очаків лежить біля Чорного моря, а ще його називають Джяр. З півночі він має замок, округлений валом і оточений стрімкими вежами. Саме в цей час його укріплювали новим валом з непаленої цегли. Рів наповнюється водою, веденою з моря, сюди приходять жителі випорожнити свій шлунок, не маючи іншого місця, яке б слугувало для цієї потреби.

В Очакові мешкають волохи, татари, греки і особливо турки, що продають різний товар, головню імбир, спеції, фіґи, інжир, каштани, добірні лісові горішки, тютюн і турецькі лляні полотна. Тут ми побачили турків, що замішують тісто, печуть хліб і займаються іншими домашніми справами. Вони мають червоні клобуки, скріплені вкладеною бавовною. Їх майже до самого верху обмотує довга біла смужка. Величніші турки носять туніки", що сягають аж до

п'ят, півторастопові чоботи, що над ними звисають криві шаблі, обмотані стрічками. Яничари, однак, носять короткі одежі. Деякі мають цілі руки голі аж до плеч, інші аж до ліктів. Також і ноги мають вони голі аж до колін, використовуючи для їзди чоботи, для прогулянки — сандалі або черевики, підбиті підшвою і скріплені ремінцем. Їх можна скинути з ніг без жодного намагання, коли лиш захочеться. Бачили ми теж цілком голих, інших, що закривають сороміцьке підв'язкою. Одні й другі були подібні до абесінців.

Король Карло, обійшовши місто, рушив у напрямку Бендер і після сімох зупинок дійшов 31 липня на бендерську територію, промандрувавши так сорок миль⁵⁸. Цей шлях проходив найзвичайнішою пустелею, на котрій спершу виринула морська затока, що була широко розлитою, але неглибокою. Після її переходу треба було наблизитись до моря, що заливало рівнину. Воно було таке солоне, що ні люди, ні худоба не могли його навіть лизнути. Крім того, тут не було припливів і ми більше милі трималися найспокійнішого берега. Відійшовши від нього 20 або 30 кроків назад, ми побачили ями, в яких появлялася солодка вода. Морське дно нагадувало біля берегів спресований в одне ціле пісок.

За королівським військом тяглося безліч возів, одні з яких були завантажені вином, котре турки називали, ще інші — яблуками, грушами, кавунами, деякі також паленкою та іншими речами, що їх — за стоянки — турки і мешканці цих країн, татари, розвозили з великим гармидером. Один з них кричав: «Череп, череп, череп!» Другий: «Горілка добра! Горілка добра!», тобто добра паленка. Інший, хочачи продавати молоко, викрикував: «Молоко, молоко, молоко!» Ще інший — «Нарденки добрі, добрі!» і т.д.

Ці продавці з обох сторін охоплювали дорогу, котрою ми хотіли йти. Вони заглушували вуха різними вигуками. Приводили сюди й найчистокровніших татарських коней, з яких ми кілька виторгували за сто золотих. Інших продавали за меншу ціну, або продавали тому, хто більше дає.

Джерела тут були досить рідкісні. Лиш на одному місці натрапили ми на джерело цілющої води, на іншому місці, під малою гіркою, продавали воду, зачерпнуту з глибокої криниці. Близько Очакова ми перейшли якесь село, друге знайшли під якоюсь гіркою біля озера. У цьому селі житло робилось під землею. Третє село — Суклея — було трохи вище, недалеко Бендер. Воно було визначене для королівських охоронців. Його оздоблював ліс, що його ми після сімдесяти миль вперше з радістю побачили.

Татарський народ ще донині має замість хат вози й стада худоби; коней і волів доти випасає на спустошених рівнинах біля водянистих місць, доки трава не буде випасена або доки не висохне вода. Після цього татари зі своєю худобою перекочують на інші водянисті місця.

Згадуючи татар, подам тут стислу історію цього народу. Татари — скитський народ. Вийшовши зі своїх осад, вони зайняли Вірменію, сплюндрували Азію, перейшли Урал, спустошили Сарматію і досягли країн готів і даків. Замордувавши короля, вони підпорядкували собі Індію. За наказом Саладіна майже знищили християн, що саме провадили святу війну й здобули назад Єрусалим. За короля Бели IV вони три роки, за невимовних утрат мешканців, тримали Угорщину. Дехто вважає, що вони є монголи, інші називають їх помадами, потомками роксолянів. Взимку перед морозами вони спускаються до Озівського моря, влітку мандрують середньоземними рівнинами, носять з собою виткані з шерсті шатра, проживають на возах, худобу возять з собою, бо ж харчуються кінським молоком, таким же сиром і кінським м'ясом.

Мешкають вони у Великій Татарії і цій Малій, тобто Перекопській. Паном першої є Великий Могул, пан, найбагатший на золото й худобу. Малою керує хан, який панує над Кримом і є заклятим ворогом москалів, на котрих інколи нападає на шляху, який зветься Муравський. Цей хан, як повідомлялось вище, намагався включитися у шведсько-козацький військовий союз.

Цю кримську Татарію заселяють люди здебільшого суворі на вигляд, низького зросту, з випуклими і грубими очима, приплюснутим носом і широким обличчям. Голову вони голять на тім'ї, яке потім подібне до кінської підкови. Їздити верхи вони учаться з хлоп'ячих літ, пішки ходять рідко, сідають на волів, як на коней, вози накривають хутром, які правлять їм за хати. Їздять поволі або дуже швидко, влітку перебувають у горах. Зимують, однак, на водянистих

рівнинах. Хлопців учать мітко влучати стрілами до цілі. Коли не вцілять — не дають їм їсти. Хоч і випасають табуни худоби, але з неї для їжі нічого живого чи здорового не беруть, споживаючи лиш мертве, конаюче або скалічене. Роблять це лиш у таборі або у великій біді.

Миски й горшки вони ніколи не миють, брудом і нечистотами не гребують. Коней мають чистокровних, не дуже високих, але більш продовгастих і вельми скорих. Жінок, доки не народять, за законних не визнають. Батьки дівчатам приданого не дають. Татарські жінки вельми мерзенні, подібні до циганок. Голову свою накривають високим круглим клобуком, зверху ширшим, подібним до кошика. Багатші з них обвивають клобуки не звичайним, а тонким полотном, оздоблюючи його камінцями і пір'ям пав.

Крім кримських татар є ще черкеси, черемиси й калмики, що про них оповідав пан генерал-майор Маєрфельт, з яким я подорожував з Бендер до Угорщини. Коли він був у Царської Величності, бачив їх дві тисячі, що саме тоді приходили зі своїх країн. Вони, мовляв, є на одне й те саме лице, так що їх ледве відрізниш одне від одного. Вірять у Єдиного Бога, але вшановують божків, зготовлених з різних матерій, яких прикріплюють спереду возів. Обожнюють також сонце, місяць, зірки, різних тварин і стихії, а перед вживанням їжі приносять їм у жертву найкращі страви. При сході сонця вони сходяться, майже дві години сидять на землі й гортанно-дикими голосами моляться своєму богові, наслідуючи співом бурчання турів або завивання вовків. Відзначаються вони таким варварством, що Царська Величність не захотіла використати їхню допомогу проти шведів та інших християн.

Яку страшну жорстокість і дикість проявили ці калмики кілька років тому у польському Лешні — без сліз не прочитаєш. Вони смажили та їли дітей, танцювали над замордованими й побитими чоловіками, не могли насититись ґвалтуванням дівчат і матерів, а також нечуваним вбивством зґвалтованих.

Калмики, що я їх бачив, були подібні до себе: низького росту, грубі, з широким лицем і носом, але малими очима. Здавалося, що вони походять від однієї матері. Татари, яких ми спізнали, носять довгу до колін темну й грубу одягу, якою, одначе, не закривають ні плечі, ні груди, ні боки, бо ж вона прив'язана на шиї і під час їзди на коні коливається на всі боки. Їхні ноги є або голі, або досить обмотані шкірою. Татари носять луки і стріли, уникають сутичок і воюють більше лестоцями, ніж силою, хоч і є наділені невимовною відвагою.

Побачили ми кілька жінок, які продавали кобиляче молоко, рідке масло і м'який несмачний сир. Нічого між цими татарами не було чути так часто, як звичайне прокляття: «Гана сана сіті», як також слово «гайде» й «гайдіте», котре вживали тоді, коли когось до себе кликали, або наказували йому відступитися, сісти на коня, або його відвести, або коли треба було тікати.

Коли ми проходили землею цих варварів, не дотримувались порядку шведських вояків, а татар. Тому трапилось, що король Карло йшов однією, а воєвода Мазепа іншою дорогою. Таким чином, король із своїми вояками наздогнав воєводу аж наступного дня. Але ми, дотримуючись воєводи, що йшов перед королем, ледь встигали за ним, ба навіть не могли розпізнати, якої дороги він тримався. Зустріли татарського вершника, який охоче нас спрямував ліворуч, бо там, мовляв, є досить води, при якій Мазепа з козаками мав зупинитись.

Залишаючи утрямбовану дорогу, ми входимо до зарослих травною полів і за півмилі доходимо до малої мочари. Коли ми не побачили ні шведів, ні козаків, а навпаки — кількох татар, негайно повернулись праворуч до козаків, не знаючи дороги, ні даних про зупинку. Сонце вже заходило. Один маркитан зі своєю жінкою і двома помічниками почав відважно купувати коней цих татар, які були з різних місць, сміливо показуючи їм срібні й золоті монети. Чи він після того уцілів, ми вже не довідались, бо ж його ми вже ніколи більше не бачили. Він не піддався на наші наполегливі прохання відмовитись від задуманої купівлі коней.

З села Суклея король Карло нарешті 3 серпня наблизився до Бендер, де його прийняв баша зі своїм пишним супроводом і сальвами тридцяти середніх гармат. Але король, одначе, до міста не вступив і не перейшов Дністер. Він розташував табір на березі Дністра, на віддалі четвертини милі від міста. Турки й татари своїми навантаженими возами витворили вулиці не

тільки в цьому селі, а й на цих берегах. Прихід шведів вони використали для своєї вигідної торгівлі.

Бендерський баша дав шведській Королівській Величності пишне шатро, навколо якого були ще й інші, де зупинились турецькі офіцери й купці. Інші вояки, що проходили, готували собі житла проти негоди у возах, звозячи з усіх боків траву. Не могли позбутися сонячної жары, яка вже з початку червня постійно смалила землю і мешканців цих країв.

Побачивши, що деякі хворі шведи одержали з королівської канцелярії перепустки до міста, і сподіваючись, що там краще лікувати довготривалу дизентерію, я зажадав з королівської канцелярії листа для бендерських офіцерів, які керували перевозом. Показавши їм цього листа, я мусив відразу заплатити одного таляра і зразу ж дістав дозвіл перейти Дністер, а в місті одержати безплатно житло в жида, до якого мене привели за наказом турецьких офіцерів, що керували перевозом. Перед тим я цілий тиждень чекав під голим небом і кожної ночі слухав спів турецької варты, який тривав понад чверть години і супроводжувався звуком якогось військового інструменту, об який бухали обома руками.

У місті був якийсь лікар-християнин, що перейшов на мусульманську віру і погодився лікувати мою дизентерію. Він передав через свого сина баночку з екстрактом трьох частин чистого меду, четвертої частини з пушкворця⁵⁹, ціцвару та інших домішок, смак яких годі було розпізнати. Він хотів, щоб я йому відразу передав три таляри. Я здивувався з його зухвалості й відмовився заплатити, домагаючись приходу його самого. Але лікар більше не появився. Казали, що на нього за переоцінку дешевих ліків донесли баші, а потім його ув'язнили.

Між тим король Карло, переправивши свої війська через Дністер, розташував табір біля самого передмістя, а 6 серпня за шведським календарем, 16 серпня за нашим, відсвяткував день покаяння, слухаючи в своєму шатрі достойного священника Михайла Енемана, проповідника королівської сторожі, що оголошував з 51 розділу Сіраха. Коли він пояснив текст, приступив до аплікації, підкресливши, що треба хвалити Бога тому, що він в недавній полтавській битві охоронив короля з рештою його війська. Потім він дошукувався причин поразки, залишаючи політику і військові справи політикам і військовим діячам, оголошуючи за своїм поглядом причини поразки:

1. Вільне життя шведів у Саксонії, лютеранів у лютеранів, що тішилися з приходу шведів, і така велика сваволя, яка не буває навіть у турків і татар.
2. Безоглядна зарозумілість шведів, які відмовлялись укласти з царем мир, який був готовий виконати всі їхні вимоги. Вони уклали його з Августом і на завершення, виконавши збурення одного трону, задумували й друге.
3. Жорстокість шведів у Польщі, яка була їхнім союзником. Ця жорстокість була настільки великою, що багато поляків при допиті, боячись розкрити своє майно, змушена була віддати останні хвилини свого здоров'я або й життя, дочекавшись навіть викручення голови або виколення з неї очей.
4. Надмірна набундюченість шведів, які хотіли воювати без союзників — поляків і литовців, боячись, щоб якась мала слава перемоги не перейшла до інших, заслуги котрих зневажували.
5. Стародавня звичка шведів недооцінювати навіть найсильнішого ворога.
6. Безмежна віра шведів у власні сили, котра часто гнівила Бога, дарця перемог.
7. Безмежна віра у шведські сили багатьох чужинців, яка гнівила Бога.
8. Великі гріхи багатьох шведів, здійснені в таборі. Їх не можна було зупинити жодними королівськими наказами; між цими гріхами були богохульства, прокляття, розпуста, ворожбитство, побратимство з чортом, спрямоване на заклання тіла, як також содомство, до якого деякі вдалися перед смертю.
9. Перебільшене бажання підтримувати політичну свободу поляків, здійснювану шляхом поширення кордонів польського королівства. Йдеться насамперед про прилучення України.
10. Збочена турбота щодо оновлення релігійної свободи в Сілезії, яку згідно з оснабрюським миром мали здійснити шведи. Але вони, забувши, що для цього оновлення їх спонукав і багатьма перемогами обдарував Бог, визначили собі іншу ціль. За це були покарані справедливим Божим судом.

Згаданий проповідник потім докинув, що інші причини поразки шведів залишає Богові, всемогутньому і справедливому судієві. Самих шведів він, однак, закликав до визнання гріхів

і виправлення свого життя, а також до віри в Бога, котрий, бачачи каяття шведського народу, обдарує його милістю.

Коли закінчилась свята проповідь, король Карло запитав міністрів, які його оточували, як їм ця проповідь сподобалась. Коли вони мовчали, король похвалив проповідника, підкресливши, що він говорив правду, інакше робити він не міг і навіть мусив викривати гріхи малих і великих, за прикладом мудрого дереворуба, який, зрубуючи велике дерево, стинає з нього не тільки зайві гілки, що падають на землю, а й тріски і кору. Так само й цей проповідник цього покаянного дня мусив викрити гріхи своїх не тільки менших, а й більших слухачів, які самі повинні б згадати його Королівську пересторогу й передвістя Божої помсти, котра раз мусить бути виконана. Але Бог — справедливий суддя, виливаючи свій гнів на безбожних, все ж таки у цьому гніві своїх вірних і побожних, де б вони і які б вони не були, чудодійно помилує і вирве з будь-якої небезпеки, як він уже й виконав. Це, мовляв, був епікрісис Королівської Величності про покаяння проповідь.

Треба визнати, що шведське військо, якщо не брати військову дисципліну й християнське життя, порівнюючи з військами інших монархів, могло б мати перевагу. Але диявол, одначе, засіяв у цьому побожному війську таку велику безбожність, що деякі вояки були викриті в найтяжчих і найкричущіших гріхах. Їхні офіцери, незважаючи на Божі слова і приписи свого короля, лишили цих грішників із собою, чим викликали гнів на все військо. Що вже казати про інших вояків, інших князів, які безкарно грішать і своїми гріхами хваляться? Тому стається, що відступаюче військо якогось князя зазнає великої поразки, іншого — зазнає її через свою кепську зброю або через нерівного собі ворога, за що воно потім мусило терпіти голод, спрагу, мороз, спеку, утрату своїх гарнізонів і майна. Бо ж коли, згідно зі свідомством Девтерономія 23, 12 — 14, не міг Єгова ходити посеред ізраїльського табору, оскверненого смородом викалів, то через огиду відвернувся від табору свого народу. Але треба згадати інші справи.

Коли король побожно виконав ці Божі Служби, несподівано прийшов генерал-майор Майерфельт, принісши з собою від Царської Величності постуляти жаданого миру. З ним прийшли теж послы Царської Величності, а між ними й стародубський полковник Скоропадський, наступник воєводи Мазепи, союзника шведів. Він виправдовувався перед Мазепою, що прийняв від царя титул воєводи і пообіцяв, що йому, своєму воєводі, буде вірний та що при добрій нагоді приведе до нього збунтованих козаків. Шведська Королівська Величність відповіла, що тепер є переможеною, та що з царем не хоче переговорювати про мир переможеним, а лише переможцем.

В той час Карло рахував шведсько-козацьке військо і роздавав військову платню, бачачи, що багато вояків у біді. Деяких при цьому підвищив на місце секретарів, інших призначив на місце міністрів, що впали під Полтавою.

Ми тим часом прогулювались у Бендерах, оглядали замок, турецьку мечеть, купецькі доми і знайомились із звичаями мешканців. Це місто розташоване на високому березі ріки Дністер, джерело якого є в Галицькій землі, б'є прямо з карпатських верхів, тече близько Кам'янця і Ямполья і побільшується багатьма великими ріками Поділля. Він є вельми глибокий і між своїми високими берегами помалу тече до Бендер. Шириною він не перевищує віддалі киненого пращею каменя, а при місті Акермані, інакше Білгороді, кількома устями вливається до Чорного моря. Із сходу над рікою височить замок, славний своїми вежами й спорудами, на захід містечко забудоване гарними будиночками, двома добре укріпленими брамами і муром. В його середині є вежовий храм, арки котрого обходить мулла, закликаючи збентеженим криком людей на служби Божі. Заходячи до мечеті, скидають у сінях взуття, сідають босі на покриту килимами землю і бурмочуть якісь молитви, часто кланяються і слухають читання Корану. Каліграфічно писаний витяг з нього, куплений за високу ціну, мають, здається, в кожному турецькому домі. Його вшановують з подвійною побожністю.

Під замком є муровані купелі, в яких є довга роздягальня. Їхня підлога є з червоних чотирикутних каменів. У стінах купелів є рівчачки, з яких витікає тепла приємна вода. В роздягальні дають шапочки й фартушки. Відкладену там одіж ретельно доглядає банщик,

який вельми дбайливо натирає тіло милом і шерстяною шматою. Раз або двічі на тиждень відвідують ці купелі чоловіки й жінки, старанно дбаючи про чистоту свого тіла. Голярі вельми гострими бритвами виголюють не тільки голови турків, а й потилицю, груди і під пахвами, хоча вуса й бороду залишають, бо ж їх турки найбільше шанують. Скільки разів мусульмани випорожнюють міхур або черево, стільки разів миють сороміцьке й руки. Навіть не торкаючись нічого нечистого, вони докладно миють руки. В розмові турки дотримуються гідності, говорять мало, але продумано й серйозно. Турецькі жінки не показуються між людьми, а коли вже мусять показатись, ходять із заслоненим обличчям. Є в місті школа, в якій молодь учиться читати й писати. Одначе залишимо турків з усією їхньою показною святістю і продовжимо розмову про нашу дорогу.

Доки ми відпочивали в нашій господі, Його Королівська Величність, думаючи вислати пана Майєрфельта через Угорщину й сусідні краї до Швеції, згадала про мене, довідавшись від міністрів про доброзичливість, виявлену мені під час побуту в таборі. Коли ж королю відповіли, що я не був наділений ніякою особливою доброзичливістю, Королівська Величність натякнула, що це не є добре, що, мовляв, я, якого називали побожним, вченим, скромним і таким, що всі негоди терпеливо переносить, не завдаючи нікому ніяких турбот, гідний кращої уваги. Цю думку Його Величності про мене мені такими ж словами висловив, зустрічаючи мене цієї ж години, пан Клінгенст'єрна, присяжний королівської комори. Володіючи турецькою мовою, він був вельми корисний для королівського двора. Він також порадив мені бути бадьорим.

Наступного дня 19 серпня пан Майєрфельт наказав мене розшукати. Коли мене знайшли, запросив до себе. Щойно я до нього прийшов, він сказав: «Мабуть, щасливо прийшла ваша гідність. Ви є для мене найшанованішим гостем». При цьому був також присутній пан Клінгенст'єрна. Вони обоє ознайомили мене з дорогою до Угорщини, яка незабаром нас чекає, нагадуючи, щоб я, не попрощавшись із королем, не відійшов, бо для Його Величності буде моє прощання дуже миле. Пан Майєрфельт, одначе, перебив і сказав, що про мою поїздку з ним він з королем уже говорив та що відразу ж він відвідає короля і проситиме для мене авдієнцію. Встаємо від столу і я йду, шкутильгаючи опухлими ногами, за паном Майєрфельтом.

Між тим, що пан Майєрфельт понад годину говорив з королем, я перебував у пана Дюбена, керівника королівського двору. Розмовляв з ним про різні справи, будучи вшанованим різними виявами доброзичливості. Коли пан Майєрфельт вийшов від короля, закликали мене на авдієнцію до Його Величності, яка саме відпочивала у турецькому шатрі. До короля я звернувся з такими словами:

«Найясніший і Найміцніший королю, Пане, Пане Наймилостивіший! Вашій Найсвятішій Величності буде відомо, що саме тепер минув рік, протягом якого я перебував у таборі Вашої Просвіщенної Величності. І хоч довірені мені міністри Вашої Величності запропонували, щоб я пішов до москалів за перепусткою безпечного переходу, я все ж таки не хотів цього зробити тому, щоб виявити свою і угорського народу пошану і найпокірнішу повагу до Вашої Величності.

Одначе тому, що я нині зрозумів, що наймилостивіша воля Вашої Найсвятішої Величності є та, щоб я супроводжував пана Майєрфельта аж до Угорщини, не хотів я відійти без того, щоб з Вашою Величністю не попрощатись. Тому складаю найпокірнішу подяку Вашій Величності за наймилостивіше вирішення наших прохань, за надання можливості повернутися до моїх настоятелів і за сто талярів, які мені для повернення на батьківщину приділив пан граф Піпер. Хай Наймилостивіший Бог якнайщедріше відплатить таку велику ласкавість Вашої Королівської Величності, щоб повернути їй колишнє здоров'я та щоб стала Вона щасливою подолати незламним і героїчним духом своє сучасне нещастя, щоб далі спочивати в милостивій Божій волі, яка повертає всі незгоди на добро. Треба певно вірити, що все нещастя, яке вкралось після постійних перемог, буде тим славнішою нагородою для посилення героїчної честі, що і всіх найбільших нещасна доля зробить тим славнішими, чим більше вони були

мучені, щоб все це Ваша Величність скоро зазнала. Я за це буду з нашими євангеличними Станами відразу молитися.

Тепер доручаю Вашу Величність Божій милості, знову і знову благаючи, щоб Ваша Величність ласкаво згадала наші знесилені євангеличні Стани і коли б знайшлося щось, що їм могло б бути передано, милостиво просимо їм передати. Вони вельми натхнені Вашою Величністю, бо знаю, що вони вважатимуть своїм найбільшим щастям при кожній нагоді виявити Вашій Величності вдячність духа».

На це я Його Королівська Величність відповіла, що дякує за моє побожне бажання і виявлені служби та, мовляв, не має вже нічого, щоб далі передати нашим Станам, але свою милість їм обіцяє.

Коли я це вислухав, почав висловлювати своє прохання про прискорене визволення пана Гермеліна, маючи намір задля його спасіння упасти до ніг Його Величності. Коли Його Величність почула моє прохання, спитала, за кого я прошу. Почувши ім'я Гермеліна, хотіла знати, чому я за нього уклінно прошу.

Я відповів, що за цю людину прошу тому, що певно знаю, що вона побожна і самовіддана для посилення євангеличної релігії і особливо потрібна не тільки для Його Найсвятішої Величності, а й нам, чужинцям, вона сердечно віддана. Його Величність відповіла: «Якщо живий, цілком певно, що його якнайскоріше визволимо». Коли я потім подякував за цю ласкавість, Його Величність підперлась руками, піднесла тіло й відпустила мене з веселим виглядом лиця.

Я повернувся до господи з паном Погорським, який бозна чому не вийшов з сіней перед зір короля. З якнайскорішою швидкістю ми придбали все потрібне для дороги. Жид нам несподівано привів татарську кобилу, вельми придатну для нашого воза. За неї ми заплатили без довгих і зайвих слів дванадцять талярів.

Біля півночі прийшов секретар пана Майєрфельта, званий Барділі, і побажав мені від пана Дюбена, майстра королівського двора, багато здоров'я, і вручив мішок грошей, призначених з наказу короля для моєї дороги. Я був вельми зворушений цим несподіваним подарунком, не можучи в густій темряві розпізнати людину, яка відразу ж після моєї подяки відійшла.

Як тільки розвиднілось, почав я оповідати пану Погорському, який крутився навколо воза й коней, про Боже провидіння, яке так досконало з'явилось мені тепер у сні. Перед тим я часто говорив про нього недовірливим людям і Погорському з його філософствуючим розумом. А коли йому здавалось, що я оповідаю сни, поклав я перед ним мішок, повний грубих талярів, і дозволив йому його обмацати. Погорський, коли побачив мішок, здивувався й почав вгадувати, скільки в ньому талярів, але йому знову нагадали, що він повинен усвідомити Боже провидіння і нашу вдячність. Побачивши слуг пана Майєрфельта, які готувалися в дорогу, ми негайно з Божим іменем і невимовною радістю рушаємо до солодкої батьківщини. Нас можна було порівняти з жидами, які з такою великою радістю повертались з Вавилонського полону, що їм самим здавалося, ніби та радість їм тільки сниться.

Був день 20 серпня, на світанку якого ми відійшли. 22 серпня біля четвертої години після обіду дійшли ми після 25-годинної подорожі, рівно ж стільки миль, до міста Ясси. Так вельми поспішав пан генерал Майєрфельт. Майже більше двох миль віддалену від Ясс сплавну ріку Прут ми змушені були подолати за допомогою човна. Прут бере свій початок у карпатських верхах навпроти марамороської столиці. Він протікає Галичиною і побільшується ріками Черемош і Молдава. Своєю глибиною перевищує він бойовий спуск, між берегами скоро біжить і зволожує Молдавію.

Ясси розташовані між верхами. На сусідньому верху стоїть незвичайний і міцно укріплений монастир, який має вигляд замку. Саме місто є подовгасте, має малі дерев'яні хатини, між якими показується резиденція воєводи, яка красою не відрізняється від інших. Молдавський воєвода, званий мешканцями господар, називався Михал Вода Раковиця. Отримавши листа від бендерського баші, він післав пану Майєрфельтові бочечку вина і потрібні для кухні речі. Для супроводу дав нам двох капітанів з двадцятьма чотирма вояками і переказав, що нема

вже ніякої небезпеки, бо ж він недавно вичистив молдавські гори від розбійників. Крім цих двадцяти шести осіб ми в Бендерах ще одержали для безпеки одного турецького капітана, званого аґа, який під час дороги роздобував по селах для нас їжу, пиття і свіжих коней.

23 серпня ми звідти рушили, а 25 добрались до Сучави, віддаленої майже на п'ятнадцять миль. На всій цій дорозі зустріли ми два або три села, потім уже були найпустіші місцевості, позбавлені каменя й дерев. Селища і села Польщі, Литви й України, тобто Козакії, є властиво всі з дерева і багато не треба, щоб вони згоріли. Саме тому у всіх цих країнах є така велика недостача каменя, що в северчанському князівстві навіть за кілька золотих не дістанеш ні камінчика після пройдених двадцяти або тридцяти миль. Навіть палені цеглини ми там дуже мало бачили. В Молдавії, одначе, яка ближче до гір, не без здивування бачили ми кам'яні мости, які з наказу турків перекидали і ці найменші ріки.

Від Ясс Сучава віддалена на п'ятнадцять миль. Зі сходу має замок, який колись був міцно укріплений, але коли попав під турецьке право, був з усіх боків понищений. Сучава величалась і церквами, яких було майже п'ятнадцять, найчастіше спустошених і зруйнованих. Мала вона теж збудований з каменя монастир. Майже всі інші будинки були дерев'яні, бо ті, що колись були кам'яні, лежать в руїнах. Зі страху перед бунтом турки не хочуть мати в цьому краї ніяких замків. Становище молдавського воєводи є хистке, бо ж жодного дня він не є безпечний перед бунтівниками. Коли будь-хто з них пообіцяє Ясній Оттоманській Порті більше, ніж становить податок, дістане вище становище і права воєводи. Коли в присутності свого попередника покаже листа від Ясної Порти, вижене його і забере усе його майно.

З Сучави ми вирушили на Кімполюнг і дійшли туди наступного дня 26 серпня. Це місто розташоване у підніжжі молдавських вершин, які починаються в Угорщині і тягнуться до Чорного моря, де вони не є такі високі, як тут. Зате нам вони здалися здалеку подиву гідними і нагадували Карпати. Чим ближче ми були до Сучави, тим частіше вони з'являлися. А тому, що вони розтягнуті також вшир, ми могли підійти до них двома напрямками. Ці вершини уможлилювали нам нічліг на траві, що був цілком безпечний. Між горами поблизу шляхів є також кілька шинків, призначених для мандрівників. Там можна купити вино, горілку, хліб, сир і фрукти. Кімполюнг має багато будинків, мистецьки збудованих з ялиць. Купці-русини привозять сюди різні товари з Польщі й Семигороду.

Пан Майєрфельт дотепер все роздумував: чи продовжувати дорогу через Семигород, чи через молдавські верхи. Він побоювався, щоб цісарські вояки, які утримували своїми гарнізонами Семигород, його не затримали, доки він з Відня не дістане дозволу на вільний перехід. Він обрав собі дорогу через гори. Тоді ж дістався сюди якийсь студент, Самуел Майс, семигородчанин з Германштадту. Він повертався з академії на батьківщину саме через Польщу і радив нам не йти надто вузькими і стрімкими дорогами, які ведуть до Семигороду, бо ж вершники їх не могли б легко пройти. Одначе через молдавські верхи годі було вже далі добиратися возами, і ми були змушені якусь частину їх дешево продати, а решту покинути. За наш віз, куплений за шість золотих ринських, ми, вельми благаючи, ледве могли дістати більше, ніж сідло, та й то дерев'яне і голе.

Коли тепер нарешті зійшлося усіх двадцять шість осіб, даних нам на супровід, і турецький аґа наказав привезти з кімпольонгських полонин свіжих коней, щоб змінити попередніх, рушаємо в дальшу дорогу. В цій дорозі мусимо переходити через ріку Молдаву багато разів більше, ніж учора, коли ми були між Сучавою й Кімполюнгом, де цю ріку треба було десять разів переходити. Щоб не наштовхуватись на бистрини, обрали ми доріжки й стежки, протоптані через стрімкий верх більше козами, ніж кіньми.

Тільки ми зійшли на високу гору, як після неї починалась інша, ще вища. Коли ми долали цей гребінь, мій кінь двічі або тричі навколо себе обкрутився і, вельми знесилений, упав. Коли ми дали нашим коням годину відпочинку, видряпались на найвищу гору і після заходу сонця стали відпочивати під гіллям ялин, яке ми скріпили плащами й килимами, щоб врятуватися від невщухаючих злив, які тривали цілих два дні. Та, на жаль, наші потуги були марні, бо вся одежа промокла за ці проливні дні і ночі, а нещасні коні були зморені ще більше.

На світанку доходимо до гори, вищої від усіх інших, і коли нам здається, що це вже остання, виринає дальша, стрімкіша від першої. Здавалось, що доторкаємось самих небес.

Крім безперестанної зливи приходять інші турботи. Там, де гори були найвищі, ми побоювались розбійників, про яких було відомо, що їх відлякувала велика кількість мандрівників та що вони відійшли до темніших гір. В деяких місцях їх помітила наша передня сторожа. На цих високих вершинах наша дорога була загороджена поваленими високими зрубаними деревами, щоб затримати наступ ворогів. Коні, які топтали на всі боки, утворили ями, які наповнювались водою, і коні в них часто загрузали аж по коліна. Ці ями були пастками для коней, бо коли вони були заглиблені на однакову віддаль, коні їх переступали або обходили, будучи змушеними перескакувати впоперек повалені грубі дерева або заходити в кущі. Там, де не була яма чи повалене дерево, напевно була якась кам'яна брила. Коли наші супровідники не могли продертися верхом, більше тримались за кінські хвости, ніж їхали. Без загрози для життя не було безпечно віддалятися на дальшу відстань від інших.

На гребенях цих гір ми зустріли кількох куруців, які були вислані до молдавського господаря. Вони нам сказали про стан справ удома.

Нам довелося спускатись до марамороських долин із такою стрімкістю, наче збігали по даху будь-якого будинку. Щоб легше спускатись, треба було звертати направо й наліво, бо ж тяжко було в такому поспіху злазити з коней. Будучи знесилений довготривалою дизентерією і стрімкістю дороги, не зміг би я без чужої допомоги сісти на коня. Кілька разів я зі своїм шведським сідлом, яке не мало хвостового ремня, сповзав аж до кінської голови, хоч це сідло було добре прикріплене ремнями. Допомагало мені при цьому кілька людей, заздалегідь підбадьорених грошима.

Коли ми подолали всі ці перешкоди, зустріла нас широка й досить глибока бистрина, котру ми кілька разів переходили, щоб добратися аж на марамороську землю. Там ми натрапили на варту ракоцієвських вояків, з яких один вершник заздалегідь оголошував наш прихід. Він поспішав до села Борша, в якому я з Погорським і нашими чотирма волохами змушений був бути переднім вартовим.

Так ось які вони, молдавські верховини, що відокремлюють Польщу від Семигороду, замкненого суцільними вельми високими і дуже стрімкими горами. Вони височать майже від самого Чорного моря, мають різні закрути й доходять аж до Угорщини. Їхні долини тим часом оживляють численні бистрини, відомі не тільки холодною водою, а й сильним струмом води, який пориває з собою великі каміння й дерева. Ці бистрини протікають між вельми високими горами, які оточені густими кущами, що затінюють собою прохід води.

Кажуть, що гребені цих гір настільки холодні, що в деякі роки бувають ледве два місяці без снігу і дозволяють вівчарям випасати овець. Як кажуть, ні пером, ні словом їх не змалювати. В мене виникло дивне побажання, щоб у них перебували замість християн радше кози — і то дикі кози або собаки, турки й татари або засуджені на смерть. Своєму Богові складаю подяку, бо ж з його допомогою я за цілі два дні їх подолав. Це сталося в день мого народження 28 серпня, коли мені сповнилось 46 років життя, а сорок сьомий я саме розпочав. Саме в день мого народження стався татарський напад 1663 року на тренчанську столицю, що супроводжувався спустошенням вогнем і мечем, був він для мене, що народився під час втечі, вельми небезпечний і майже фатальний. Тому цей день майже завжди містив у собі якісь несподівані прикраси, про що я пам'ятав усе життя.

В селі Борші місцевий капітан виділив нам кілька будинків, в яких ми очікували дальших наказів пана піджупана, до якого ми між тим надіслали пана Погорського. Наступного дня примчав слуга і приніс дві пляшки доброго вина. Чарка його, посилена угорською їжею і свіжим повітрям, мене цілком оздоровила й позбавила дизентерії, з чого вельми дивувався пан генерал Майєрфельт. Кисла їжа і варений у молоці сир та угорська бриндза відігнали цю хворобу, яку, як здалось генералові, можна було зупинити зворотним методом. Він завжди мене, згідно зі своєю бендерською обіцянкою, разом з моїм спільником запрошував до свого

стола, накритого солодким соусом, цукром і родзинками, змушуючи мене проти моєї волі їсти десертне.

30 серпня за наказом пана піджупана, що тоді перебував у службовому будинку, чим виправдовував свою відсутність, нашим провідником став згаданий слуга. Після відпущених перших супровідників, за яких бендерський аґа дістав у нагороду за свої старання і вірну службу двадцять дукатів, пару пістолетів, один мистецьки виготовлений англійський годинник; молдавський мурза дістав від цього ж пана Майєрфельта десять дукатів. Жид, який супроводжував бендерського аґу, дістав за знання і перекладання з чужих мов вісім золотих, останні двадцять четверо людей одержало по три таляри. Таким чином усі вони дістали майже триста ринських золотих, крім годинника, який коштував щонайменше сорок талярів, і пістолетів, яких ледве чи можна було купити за десять талярів. Слуга, який нас супроводив півдня, дістав два злоті. На його місце прийшов потім один із присяжних славної марамороської столиці, який нас привів до Високоповажного пана піджупана, що очікував пана Майєрфельта в місті Сиготі, віддаленому від Бороша на п'ять миль.

Такі довгі були ці милі, що хоч ми 31 серпня ще за світу рушили аж до глибокої ночі, то все ж таки, пришпорюючи коней, не змогли пройти три милі і дійшли до Сиготу аж наступного дня, 1 вересня, біля дев'ятої години до обіду. Пан піджупан Франтішек Дарвай прийняв там нас з великими почестями і ми провели цей день тут. На нього припала чотирнадцята троїчна неділя, в якій євангелична молодь вшанувала співом і коротким привітанням пана Майєрфельта, який якраз обідав. Від нього вона дістала шість талярів. Мадярьською мовою вона продекламувала підвищеним і повільним голосом два віршики з Давидового псалтиря, що у євангеликів є звичним. При цьому вона додала кілька латинських слів. На привітання цієї молоді пан Майєрфельт відповів через моє посередництво.

2 вересня пан піджупан відвіз пана Майєрфельта на своїм фаєтоні до своєї шляхетської курії, яка знаходилась у селі Вайнаґ. Для цього ми були змушені перейти з допомогою порому найславнішу угорську ріку Тису (по-латині Tibiscus). В цьому селі нас почастивали у піджупана пишним обідом. На знак подяки пан Маєрфельт подарував пані Дарвіїчці золотий перстень, оздоблений образом свого короля Карла.

3 присутніх тут було кілька семигородських вигнанців, між якими був пан Ян Арельтт, семигородський саксонець, міщанин бистрицький, довірений радник Найяснішого князя семигородського пана Франтішека Ракоці. З паном Майєрфельтом привітали ми теж пана графа Михайла Микиша де Заболя, родом Сікула, і генерала. Тут я познайомився з паном графом Яном Бетленом, який походив зі старого бетленівського роду і так само, як Арельтт, це була людина поважна й учена, її старечий вік покривала доброчесність. Арельтт дуже радів з мого приходу і просив, щоб я продовжував наше приятелювання листуванням.

3 вересня, коли нам приділили комісара, рушили ми від пана піджупана й обідали у місті Хусті, у якому на високій горі стоїть сторожовий замок і яке разом з марамороською столицею є під семигородським правом, бо ж семигородські князі його та інші міста відвоювали в Угорщині. Аж до сьогодні вони ошчасливлені титулом: Пани частин угорського королівства.

Історики називають цю столицю Мармацією, з якої випливає Тиса та в якій є соляні копальні. В них видобувається подібна до мармуру сіль — і то в такій кількості, якої б вистачило для цілої Скитії. Кажуть теж, що в цих копальнях твердіє сіль у найхудожнішу форму амфор, мисок, сільничок та інших ужиткових посудин. Нині по Тисі відвозять марамороську сіль до Токая і до країв під турецьким пануванням. Возять її теж до різних частин Угорщини, з чого можна собі скласти уявлення про щорічні прибутки, які йдуть з цих копалень у скарбницю семигородського князя.

Тим часом цісарські вояки ввірвались до семигородського міста Надь Баня, в якому були копальні найякіснішого золота. Коли забрали місцевого старосту і євангеличного пароха, вернулись до своїх у Бистрицю, а потім, видушили з міщан кілька тисяч для викупу полонених, яких випустили. Нас, одначе, віддалених від Бані ледве на чотири милі, добряче налякали.

З вересня ми дійшли до якогось села, віддаленого від Хусту на дві милі, мешканці якого його покинули через щоденні податки для слабкої армії. 4 вересня ми, не дочекавшись білого дня, прийшли спершу до Королева, де побачили опущений замок Ніялаб. Звідти ми прийшли до міста Севлюш, мешканці якого, вважаючи нас цісарськими вояками, що завоювали Семигород, забрали свої речі й поспішали втекти до сусідніх гір. Тут ми зі столичним нотарем пообідали і освіжились двома пляшками доброго вина, одержаного від якоїсь вдови Перенички. Заїли ці її дари солодким виноградом, малинами і бросквами, яких наш пан Майєрфельт ще ніколи не бачив.

У цьому місті є пишні палаци великоможних панів Перенеївців, нащадків Петра Перенього, який був першим патроном євангеліків Угорщини і своїм палатинським гонором у початках реформації Лютера вельми підтримував у своїх просторах землях євангеліків.

Вже на землі Севлюша побачили ми чимало виноградників, настільки пошкоджених минулої зими морозами, що багато винограду висохло, а в багатьох місцях вродилося дуже мало або зовсім нічого. Перед заходом сонця ми дійшли до якогось села, розташованого під горою, а коли минула ніч, мене 5 вересня на світанку відіслали з паном Погорським і Маєрфельтовим секретарем Бардилі до князя в Мукачеві. Від Його Ясності ми мали зажадати папірець для подальшого безпечного переходу.

* * *

Переклад власноручно писаного листа пана Олафа Гермеліна, адресованого Данієлу Крманові. Цей лист є між 412 і 413 сторінками Itineraria.

Найясніший і Найшляхетніший Пане!

Нелегко знаходжу причину, чому Вас, готових і охочих усе зразу переносити, наш полковник не допустив до подорожньої дружини. Підозрюю, що за цим дещо приховується; те, що дотепер не вдалось вислідити. Поки що жалію Вашу долю: коли б лишень міг її полегшити! Тут вам тяжко буде дістати супровід скорше, ніж вернеться полковник. Думаю, що коли так передбачати, Ви рушите в дорогу безпечніше. Правда, буде неприємно очікувати цей час: але бачу, що ледве чи лишається інша можливість. Доки берег Дніпра будуть утримувати своїми військами запорожці, перехід буде завжди вільний; а пускатися в безмежні степи без належних супровідників вельми необачно. Річ в тім, що степи охоплюють навколо біля тридцяти миль. Коли дійти до ріки Буг, звідти до Молдавії треба пройти дорогу за три дні. Певно, є це величезні простори, коли б іти прямою дорогою. Від неї, коли буде треба частіше збочувати, щоб уникнути непевні або менш відомі місця, втома подвоїться. Хотів би Вас, однак, запевнити про свою всебічну допомогу, щоб задовольнити Ваші бажання й прохання, хоча ще не знаю, чим у цій справі міг би посприяти. Бажаю здоров'я.

Найшляхетнішому Вашому імені
найповажніший служитель
Олоф Гермелін
В Будищах, 17 квітня року 1709